

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 89 (17037)

2005 чылдың
АВГУСТ 11,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езуугар — 21.00,
херек кырында — 18.00
Садар өртээ — 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

«Кышка белеткел ажылдары чүгээр чоруп турар»

РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң дузалакчызы А.А. Суриков август 8-те Кы-

зылга кыска хуусаалыг ажыл-албан чоруун кылып келгеш, август 9-та, республиканың Чазак Бажыңына хуралды эрттирген.

Бүрүн эргелиг төлээниң дузалакчызы Тывага келген сорулгазы — республиканың кышка белеткелиниң чоруп турарын тус черге таньжары-биле холбашкан. Хурал эгелээриниң бетинде А.А. Суриков «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына, Кызылдың ЧЭТ-ке болгаш «Чылыг четкилери» ККБ-ге чедип, ол будурулгелериниң удурткучулары-биле делгеренгей чугааны кылган.

Хуралга ийи бот-бодунга хамаарылгалыг айтырыгларны сайгарып чугаалашкан: 2005-2006 чылдың күскү-кышкы үелеринде республиканың социал адырының болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйның, чылыг-энергетиктиг комплекстериниң объектилериниң кышка белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында болгаш «Тывазнерго» ААН-ниң саң-хөө-экономиктиг байдалының дугайында. Бо айтырыглар талазы-биле ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.В. Брокерт, «Тывазнерго» ААН-ниң чингине директору А.И. Верзаков болгаш энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агыйның сайыды С.А. Барыбин кыска илеткелдерни кылганнар.

Республикада чылыг-энергетика комплекстериниң будурулгелери биле чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының аразында боттарының сонургалынага хамаарыштыр удур-дедир санажылганы чорудар талазы-биле бөдүүн эвес байдал тургустунуп келгенин А.А. Суриков демдеглээн. Төлөврлер айтырыын шийттирилээрине республиканың Чазаа улуг кичээнгени салып турар. Чазактың деткимчези-биле өрелиг хереглекчилерниң шүүштүрүлгезин чоруткан болгаш бо ажылды моон соңгаар чорударына таарымчалыг байдал тургустунуп келген, тодаргайлаарга, өрелерни төлеттирери-биле федералдыг болгаш республика деңгелинде үнер кылдыр. Бирги чергениң айтырыы кылдыр Александр Александровичиниң саналдааны болза, «Тывазнерго» ААН биле «Чылыг четкилери» ККБ-ниң аразында санажылганын чурумун тургузары. «Тывазнерго» ААН хөмүр-даш уургайына өрезин төлээриниң графигин чаартып ажылдап кылыр болгаш перспективада «Россияның чаңгыс аай энергия системасы» РАН-дан болгаш «Красноярскэнерго» хамаарылга чок чылыг-энергетика компаниязын тургузарының талазы-биле ажылды чорударын сүмелзэн. Президентиниң Бүрүн эргелиг төлээзиниң дузалакчызы чамдык тодаргай четпестер бар-даа болза, кышка белеткелдин чоруп турарын чүгээр деп демдеглээн.

А.А. Суриковтуң республикага келгенине өөрүп четтиргенин Ш.Д. Ооржак илереткеш, республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазына ооң берген үнелели-биле чөпшээрешкен. Хөмүр-даш сөөртүлгезинде, чылыг четкилериниң септелгезинде, чуртталга-коммунал ажыл-агый объектилериниң белеткелинде чедир кылдынмай турар ажылдар барын демдеглээш, республика Баштыңы бо эрттирген хурал чылыг-энергетика комплекстериниң мурнунда

турар перспективалыг айтырыгларны шийттирилээрине дузалаар болгаш ажылдың темпизин бедидеринге салдар чедирерин айыткан.

Хуралдың түннели-биле август 10-да РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң дузалакчызы А.А. Суриков болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак протоколга ат салган, ында демдегел турары болза, республиканың бюджет албан черлери, чуртталга-коммунал ажыл-агый организациялары болгаш чурттакчы чон «Тывазнерго» ААН-ге 49,2 млн. рубль өрелиг болуп турар, ооң ишинде Кызыл хоорай — 19,1 млн. рубль, чурттакчы чон — 21,6 млн. рубль, чуртталга-коммунал ажыл-агый организациялары — 5,6 млн. рубль. «Тывазнерго» ААН биле «Чылыг четкилери» ККБ-ниң аразына ай санында санажылганы чорудар талазы-биле Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызына даалганы берген. Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызы, «Тывазнерго» ААН, «Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайы» ААН, республиканың Саң-хөө яамызы 2005 чылдың сентябрь 1-ге чедир ажыглаан электри энергиязы дээш өрелериниң шүүштүрүлгезин «Хову-Аксының ЧЭТ» ККБ, «Ак-Довурактың ЧЭТ» ККБ, «Улуг-Хем чылыг энерго» МУБ, «Коммунальщик» ККБ, Кызыл кожунун хөй адырлыг коммунал ажыл-агый будурулгези, «Чаа-Хөл чылыг» ККБ-биле чорудар болгаш ону таарыштырының талазы-биле хемчеглерни алыр.

«Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ниң хереглекчилерде дебитор өрезиниң шүүштүрүлгезин чорудар шийттирениң хулээп алган болгаш ТР-ниң Саң-хөө яамызының киржилгези-биле өрелерни төлеттирериниң талазы-биле үш таланың керээзин чарар. Электри энергиязын мөөңү-биле садып ап турар федералдыг рыноктан берген электри энергиязының болгаш абонент төлевириниң талазы-биле база торгаалда кирген «Тывазнерго» ААН-ниң өрелерин үндүр бижиир талазы-биле «Россияның чаңгыс аай энергия системасы» РАН-дан делегни кириерин ТР-ниң Чазаанга сүмел-

лээн. Федералдыг үндүрүг албанының Тывага эргелелинге Россия Федерациязының «2005 чылда Россия Федерациязының бюджетиниң дугайында» хоойлузунун 124 чүүлүнге дүүштүр, «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ге хамаарыштыр буураашкын чорудулгазының дугайында билдирешкинин Арбитраж судундан дедир ап алырын сүмелзэн.

Чуртталга-коммунал ажыл-агый адырынга компания эргелин тургузарын дүргедерин ТР-ниң Тудуг яамызына болгаш Кызыл хоорайның администрациязына сүмелзэн. ТР-ниң Экономика хөгжүлдү болгаш Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызына үш ай хуусааның ишинде чылыг-энергия компаниязын тургузар дугайында саналды кириерин болгаш М.Е. Фрадковтуң болгаш О.Грефтин адынга Россия Федерациязының Чазаанче делегни белеткээрин дааскан. Хамаарылгалыг яамыларга болгаш ведомстволарга 2005 чылдың сентябрь 15-ке чедир чедери берге чурттакчылыг суурларга хөмүр-дашты сөөртүп чедирерин, сентябрь 1-ге чедир Кызыл, Чадаана хоорайларның, Чаа-Хөл суурнуң чылыг четкилериниң септелгезин доозарын, сентябрь 15-ке чедир Кызыл хоорайның электри четкилериниң септелгезин доозарын дааскан. Юрий СУЧКОВ.

Россия Федерациязының күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫ

Культура болгаш уран чүүл адырынга ачы-хавыязы, хөй чылдарда үре-түннелдиг ажыл-чорудулгазы дээш:

Найыралдың Ордени-биле чогаалчы Александрович ДАРЖАЙНЫ (Тыва Республика) шаңнаар.

Россия Федерациязының Президентизи В. Путин.

Москва, Кремль
2005 чылдың август 1 № 900

Байыр чедирип тур бис!

Хүндүлүг Александр Александрович!

Найыралдың Ордени-биле шаңнатканыңар-биле Силерге чүректин ханызыңдан байыр чедирип тур мен!

Хөй националдыг россия литератураның хөгжүлдүзинге Силерниң ачы-хавыяңар болгаш тыва литератураның хөгжүлдүзүңерниң адаандан барык чээрби ажыг шүлүктөр база проза номнары үнүлүз. Силерниң чогаалдарыңар орус, украин, алтай дылдарда очулдурган. Орус болгаш совет литерату-

раның классиктерин — А. Грибоедовту, С. Есенинни, А. Прокофьевти, В. Липатовту тыва дылче очулдурганыңар кайгамчык. Силерниң чогаалдарыңарның дылы чечен, чедирип болгаш чараш. Овур-хевирлер көскү болгаш сагышка артычал.

Силер Тываның амгы үезиниң шылгараңгай чогаалчыларының, шүлүкчүлериниң бирээзи Силер, ол маргыш чок чүүл-дүр. Россияның Президентизи В. Путин Силерниң күш-ажылыңарны төлөпти-биле үнелеп, кончуг бедик шаңнал — Найыралдың Ордени-биле демдеглээнинге канчаар-даа аажок өөрүп тур мен.

Сеткилим ханызыңдан Силерге быжыг кадыкшылды, ааскежикти, чаагай чорукту болгаш литературалыг чогаалдыг моон-даа ыңай чедишкениң күзедим!

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Национал хүреш талазы-биле «Тываның Арзылаң мөгези» деп спортчу дээди атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Национал хүреш талазы-биле спортчу дээди аттарны тыпсырының дугайында Дүрүмнүн 6-гы чүүлүнге үндезилээш, доктаадырым болза:

1. «Хүреш» талазы-биле делегей, Бүгү-россия, республика болгаш кожуннар маргылдааларына спортчу бедик түннелдерни чедип ап, аныяк мөгелерни белеткээрине, кижизидеринге база тыва хүрешти сайзырадырынга кирип турар улуг үлүг-хуузу дээш дараазында мөгелерге «Тываның Арзылаң мөгези» деп спортчу дээди атты тыпсыр:

Алдын-оол Содун-оолович КУУЛАРГА — Чөөн-Хемчик кожун;

Чимит Чымбаевич КУУЛАРГА — Өвүр кожун;

Владимир Семис-оолович

МОНГУШКА — Кызыл кожун;
Вячеслав Кыдат-оолович Монгушка — Кызыл хоорай;
Геннадий Сендижапович Монгушка — Каа-Хем кожун;
Маадыр-оол Каваевич Монгушка — Кызыл хоорай;
Шимет Нучукович СУКТЕРГЕ — Тес-Хем кожун;
Алексей Самбуевич ХОМУШКУГА — Кызыл хоорай;
Иван Иванович ХУРАГАНГА — Кызыл хоорай.

2. Чарлыкка ат салган хүнден ол күштүг болур.
3. Бо Чарлыкты республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
2005 чылдың август 8 №198

ОРУКТАРГА СЕПТЕЛГЕ ХЕРЕК

Дүүн ТР-ниң Чазааның Даргазы ниити ажылгалдын автомобиль оруктарының чайык-чаъстарның соонда байдалына хамаарышкан шалыпкын чөвүл хуралды эрттирген.

Республиканың Орук агентлининиң медээзи-биле алырга, август 5-тен эгелеп эрткен чайык-чаъстарның түннелинде Өвүр, Тес-Хем болгаш Бай-Тайга кожуннарның девискээрлеринде автомобиль оруктары болгаш көвүрүглөр үрелген. Бо хүннерде Хандагайты — Ак-Чыраа, Хандагайты — Мугур-Аксы, Эрзин — Нарын, Эрзин — Мөрөн автооруктарның чамдык участоктары,

Шеми болгаш Кара-Хөлче баар оруктарны таварыштыр аргыжарын хораан. Участоктарда орук демдектерин кадаан, түр оюп эртер черлерни белеткээр, септелге ажылдарында тус черлерниң орук септээр тудуг эргелелдериниң техниказын хаара туткан. Енисейниң суу 15-20 сантиметр көдүрүлгенин бүрүткээр, ол ышкаш Хемчик, Ак, Алаш хемнерин суу база-ла көдүрүлгөн,

Эйлиг-Хем, Кара-Хаак болгаш Дерзиг-Аксы чоогунда паромнар ажылдап турар.

Чөвүл хуралга протокол шийтпирин хулээп алган, аңаа дүүштүр республиканың Саң-хөө яамызына Орук агентлининге бойдустан хай-халавын чайладыры-биле 10 тонна кывар-чаар чүүл садып алырынга 15 муң рубльди шилчидип бээрин дааскан. Оон аңгыда, үстүнде ады кирген кожуннарның удурткучуларының адресинче орукчуларга кывар-чаар материалдар болгаш техника-биле дуза кадарын дилзэн телеграммаларны чоруткан.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге кириген улуг үлүү база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

“Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

“Тывагаз” ажык акционер ниитилелдин Туранда газ участогунун мастери **Райла Снатовна Дьякова**га;

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының депутаты **Владимир Бокпаштаанович ООРЖАККА**;

“Сардаана” кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин бетончусу **Мерген Николаевич ОПАЙГА**;

Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазы **Александр Санданович САНЧАТКА** тыпсыр.

Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

“Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

Кызыл кожуунун “Чылыдылга комбинаты” күрүненин каттышкан бүдүрүлгенин кол бухгалтер **Дорге Сундуевна ТУЛУШКЕ**;

Тыва Республикада үнүштер камгалаар федералдыг күрүне станциясының начальниги **Галина Вениаминовна ОСИНЦЕВАГА**;

Таңды кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый эргелелин кол зоотехниги **Михаил Чимит-Доржуевич ОНДАРГА** тыпсыр.

“Тыва Республиканың алдарлыг малчыны” хүндүлүг атты Тере-Хөл кожуунун “Балык-

тыг” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин хөй кадарчызы **Иван Андреевич Артынга**;

Чөөн-Хемчик кожуунун “Уланбура” муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгенин хөй кадарчызы **Максим Дазар-оолович ХОВАЛЫГА**;

Мөңгүн-Тайга кожуунун “Кашпал” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативинин хөй кадарчызы **Арина Кара-ооловна ЛОП-САНГА**;

Улуг-Хем кожуунун “Эйлиг-Хем” күрүненин каттышкан бүдүрүлгенин хөй кадарчызы **Маргарита Кыргысовна ШАГДЫР-ГА** тыпсыр.

Кадык камгалал адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

“Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

Республиканың уруглар эмнелгезинин эмчи-педиатры **Лидия Ивановна ВОЛКОВАГА** тыпсыр.

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

“Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы” хүндүлүг атты

Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга ортукам школазының орус дыл болгаш литература башкызы **Розалия Бораевна КУУЛАРГА**;

Кызыл хоорайның М.А. Бухтуев аттыг №1 ортукам школазының башкызы **Наталья Владимировна КУДРЯВЦЕВАГА** тыпсыр.

(Уланчызы 8-ки арында).

АВГУСТ 9 – Делегейиниң үндезин чоннарының Бүгү-делегей хүнү

Тываның Күрүне Тугу – Нидерландыда

Каттышкан Нациялар Организациясында төлээлеттинмээн чоннарының болгаш нацияларның Бүгү-делегей организациясының күүсекчи комитетинин 28-ки сессиясының шийтпирин езугаар ук организацияның 7-ги Чиңгине Ассамблеясы Нидерландының (Голландияның) Гаага хоорайына чоокта чаа эрткен.

Ук Ассамблеяның ажылынга бистиң республикавысты Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика талазы-биле ямызының чөвүлекчизи Владимир Багай-оол төлээлеп чоран. Ол организацияның удуртулганын дилээн езугаар Тываның Күрүне Тугун, Сүлдезин болгаш өске-даа күрүнениң ылгавыр демдектерин Гаага хоорайга чедирген. Олар ам Нидерландының Тайбың Ордунда болгаш ук организацияның штаб-квартира-сында бар.

Ол организацияның дугайында каш сөс. Төлээлеттинмээн чоннарының организациязы дээрге, КНО-да төлээлеттинмээн чоннарының, нацияларның болгаш биче-буурай чоннарының делегей чергелиг организациязы болур. Олар боттарының национал хамаарылгазы, культуразы, долгандыр турар бойдузу болгаш кижиниң база чоннарының бүрүн эргелери дээш ажылды чорудуп турарлар. Улуг федеративтиг болгаш хөй националдыг күрүнелеринин составында кирип турар чоннар болгаш нациялар (тивалар ыш-каш) ол улуг чурттар таварыштыр КНО-да төлээлеттинип кирип турар-даа болза, олар ол Бүгү-делегей чергелиг организацияның болгаш оон-даа өске организацияларның, комиссияларының база ажил-чын органнарының ажылынга идепкейлиг киржиринин дугайында айтырыгны көдүрүп турарлар.

Ук организацияны 1991 чылда ол чоннарының болгаш нацияларның күш дөгевес болгаш күшке даянамас шимчээшкннеринин, политиктиг күштеринин удуртукчулары организастап тургускан. Бөгүн ол организация 100 млн. чурттакчыларлыг 50 ажыг кижигүн чурттардан төлээлерлиг.

Ассамблеяның байырлыг ажыдышыкыны Гаага хоорайның Тайбың Ордунга эрткен. Ооң киржикчилеринге болгаш ооң аалчыларына Гаага хоорайның мэри дээрги Вальтер Дитман байыр чедирип, кирилде сөс алган. “Тайбыңның, Кижиниң эргелеринин, Дең эргенин, Эрге-хоойлунун, Чөптүг чоруктуу болгаш

Шынның делегей найысылалы болган Гаага хоорай-же кирип моорлаңар, эргим делегаттар болгаш аалчылар!” деп сөстөр-биле хоорай даргазы бодунун чугаазын дооскан. Байыр чедирген сөстери Нидерландының кижиниң эргелеринин талазы-биле делегей элчини, даштыкы херектер сайыды дээрги Пит де Клерк, Кыдат Республикадан (Тайвань күрүнези) дээрги Катарина Чанг, Гаагада Тайбың Ордунун директору дээрги Ероен Верфлифт, Европарламентинин болгаш янзы-бүрү Евроструктураларның төлээлери база өскелер-даа сөс ап, байыр чедиргеннер. Төлээлеттинмээн чоннарының болгаш нацияларның организациясының чингине секретары дээрги Марино Будашин эрткен үеде организацияның ажил-чорудулганын дугайында илеткелди кылган.

Ассамблеяның ажылы ук хоорайның мэриязынга болгаш ратушага уламчылаан. Чурттуң найысылалы Амстердам хоорайга ол-ла шуулганын ажылы база эрткилээн. Ол хуралдарга кылган янзы-бүрү илеткелдерге, ооң соонда болган дискуссияларга ук организацияның ажылының чедишкннерин болгаш чөптөстөрүн анализтээн. Организацияга чаа кижигүн-нерни база хүлээп алган, оларның төлээлэни чурттарның туктарының көдүрүшкүнү байырлыг байдалга эрткен.

Ассамблеяның ажылынга Кыдаттан (Тайваньдан), Тибеттен, Кыдат Улус Республиканың янзы-бүрү мөжуларындан, мооң мурнунда турган Югославияның республикаларындан, Россияның национал субъектилеринден, Абхазиядан, Индонезиядан, Мурнуу-Чөөн Азияның чурттарындан, Африканың, Соңгу Американың, Латин Американың болгаш өске-даа чурттардан 200 ажыг төлээлер киришкен. Ассамблеяның ажылынга Европарламентинин, Европаның болгаш янзы-бүрү Бүгү-делегей чергелиг организацияларның төлээлери киришкеннер.

Ук организацияның дараазында 8-ки Чиңгине Ассамблеясын Тайвань ортулукта Тайбей хоорайга 2006 чылда чыылдырарын шийтпирлээн. Бо чылдың декабрь айда Эстон Республиканың найысылалы Таллинн хоорайга чоннарының эргелерин камгалаарына тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны эрттирерин ук Чиңгине Ассамблеяның хуралы база шийтпирлээн.

Бистиң корр.

2004 чылда Россия Федерациясының Үндүрүг кодекизинин 24-кү кезээнин ийги чүүлүнге эдилгелер кириген болгаш РФ-тин чамдык хоойлужудулга актыларын күш чок болдурганын түннелинде, “Россия Федерациязынга албан пенсия камгаладылганын дугайында” федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандырып эгелээн. Ук хоойлу Үндүрүг кодекизинин болгаш пенсия хоойлужудулгаларына элээн өскерилгелерни чоруткан. Өскээр чугаалаарга, чангыс аай социал үндүрүгнү хемчээлин 36 хуу турганындан 26 хууга кызырган (280 млрд. рубльге), ооң 8 хуузу пенсияның үндезин кезээн тургузарынче угланган. Амгы үеде Россияның Пенсия фондузундан акшаландырышыкының кээп турары чегей болганы-биле, ылаңгыя бистиң дотациялыг республикавыска бергедээшкннер болганчок-ла тургустунуп турар. Оон аңгыда, кажан бюджетти бадылап турда, ынаар кирбейн барган чаа улуг чарыгдалдарлыг статьялар база тыптып келген. Ол дээрге, бир дугаарында, федералдыг даңзыже кирген чингелде алыр эргелиг хамаатыларга ай санында акша төлевири болур, амгы үеде ону Россияның Пенсия фондузунун курлавырындан акшаландырып турар. А бо чылдың март 1-ден күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээнге болган өзүлде база-ла Пенсия фондузунун курлавырындан үнген.

Чаа хоойлужудулга езугаар, камгаладылгалыг хамааты кижиниң келир үеде алыр пенсиязының хемчээли ооң ажилдап турар организациясының ажил шалыңындан шилчиткен дадывырындан кол

Өре – чаш соонда мөөгүлөр дег...

хамааржыр. Ажил берикчизи ай санында бодунда ажилдап турар хамаатылар дээш дадывыр шилчидилгезин чорудары албан. Ынчап кээрде, кымдан, кайы хуусаада, кайы хире хемчээлдиг дадывыр шилчидилгези болганындан, амгы үеде пенсия ап турарларның үезинде пенсияны алыры хамааржыр.

Бо хүннерде республикада 268 муң камгаладылгалыг хамаатылар бар. Чартык чылда 130 муң кижиниң хуузунда медээлерин хүлээп алган болгаш ажилдап кылган. Эрткен 2004 чылда Россия Федерациясының Пенсия фондузунун Тыва Республикада Салбырының бюджетинин албан пенсия камгаладылганынче 563000 муң рубль шилчиттинген, ол дээрге пландан 86 хуу бооп турар. Ол-ла чылын Россияның Пенсия фондузу республиканың пенсионерлеринге албан пенсия хандырылганын акшаландырыры-биле 1448,6 муң рубльди чоруткан.

Бир эвес республикада организациялар, бүдүрүлгелер, хуу сайгарлыкчылар камгаладылга дадывырын үезинде шилчитпес чүве болза, амгы үеде пенсия алыкчылары үезинде пенсия албас, а организацияларның ажилдакчылары ол чылын камгаладылга шилчидилгелери чок арт деп, үстүнде айыттым. Бо хүннерде республикада организацияларның саны кызырылбайн, харын немежип турар. Ылаңгыя Кызыл хоорайның муниципалдыг бюджетинден акшаландырып турар бүдүрүлгө организациялар-

ның ниити өрези 42 млн. рубль, ооң иштинде кадык камгалал черинин бүдүрүлгелери 6,9 млн рубль, өөредилге албан черлери – 33,8 млн. рубль, Кызыл хоорайның өөредилге комитеди – 26 млн., а хоорай чагыргазы 1,3 млн. рубль өрелиг. Кызылдың куш фабриказы, “Каа-Хем хөмүр-даш” уургайы, “Тыва даг-дүгү” комбинаты, Хову-Аксының электри четкилери чылдан чылче өрелиг бооп артпышаан, боттарының ажилдакчыларының камгаладылга дадывы-

Пенсия фондузунда

рын шилчитпейн келген.

Эрткен чылын албан пенсия камгаладылганын камгалал дадывырларын 222 камгаладылгалыг хамаатылар төлөвээн, азы 582 кижиге 50 хуузуң төлээн. Ынчангаш өре чаш соонда мөөгүлөр дег, көвүдөп-ле олулар. Бир эвес 2004 чылдың январь 1-де дуглаттынмаан өрениң саны 64,8 млн. рубль турган болза, бо чылдың январь 1-ниң сан-чугагайы 99,7 млн. рубль четкен. Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республикада Салбырының ажилдакчылары өрелиг организацияларның удуртукчулары-биле ажил чорудар дээш үндүрүг органнары, кожуун чагыргалары-биле, прокуратура, суд органнары-биле ажилды чорудуп турар. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа “Тыва Республикага пенсия реформазын улам сайзырадыр-дээш кылып

чорутунар хемчеглер дугайында” № 991 доктаалды 2004 чылдың ноябрь 9-та хүлээп алган. Ынчангаш камгаладылга дадывырларының чыылдазының болгаш өрелиг, хөө санаттынып турар организацияларның дугайында Чазакка ай санында дыңнадып турар бис. Оон аңгыда, Салбырның даргазының удуртулганы-биле тускай комиссияны тургускан болгаш олар неделя санында камгаладылга дадывырын төлээринден ойталап турар удуртукчуларның медээлерин ап, хөй өрелиг организацияларны Арбитраж судунче берип турар. Эрткен 2004 чылда Арбитраж судунче 78 млн. рубльге билдиришкннерни кириген. Ооң иштинден 52 млн. рубльди бистиң Салбырның талазынче кылдыр көргөн. Чамдык суд приставтарының ажылының уре-түннелин чавыс болганындан, суд шийтпирлеринин күүсеттинип турары чогуур деңгелде эвес дээрзин айытпас аргажок. Өске талазында суд приставтары судтуң шийтпирин күүседир дээрге, организациялар хоозурап дүжүп калган болур таварылгалар эвээш эвес. Бо хүннерде “Тыва даг-дүгү” күрүне бүдүрүлгези, “Тыва алгы” күрүне бүдүрүлгези, “Тувком-мунэнерго”, “Тыва авиалиния” акционерлиг ниитилел, “Бистиң бажыңымыс” муниципалдыг бүдүрүлгө, дааранылга фабриказы база-ла хоозурап дүжеринин кырында келген.

Республикада албан пенсия камгаладылганын камгалал дадывырының кирип турары саң-

хөөнү берге байдалга тургузуп турары-биле кожууннарының болгаш хоорайларның акша хандырылганын график езугаар чорудуп турар. Хоорай, суурларда боттарының ажилдакчылары дээш сагыш салып, ай санында камгаладылга дадывырын үезинде ак сеткилдиг шилчидип турар удуртукчулар эвээш эвес. Оларга Тыва Республиканың күрүне лицейи, филармония, хөгжүм-шии театры, “Ойна” алдын уургайын хамаарыштырып болур. Бо организацияларның ажилдакчылары оларга пенсияны үезинде, кандыг-даа шаптаразын чокка тургустуруп алыр, бир чыл болгаш-ла пенсиязынга эде санажылганы кылып, пенсиязының хемчээли өзүп турар деп бүзүрелдиг болурлар. А чамдык бүдүрүлгелеринин удуртукчулары камгаладылга дадывырын төлээр акша-хөреңгини кандыг-бир арга-биле тып, камгаладылга дадывырын эки тура-биле төлөп турар. 2004 чылда ындыг бүдүрүлгелерден 7 млн. рубль дадывыр кирген.

Организация, бүдүрүлгө черлеринде ажилдап турар камгаладылгалыг хамааты бүрүзү бодунун келир үеде пенсиязы дээш сагыш човап, ол дээш Пенсия фондузунче камгаладылга дадывыры шилчиттинип турар бе дээрзин хынап көрүп турар болза, удуртукчулар дадывыр акшазын “өскээр” чорутпас дээрзин билип алыры чугула. Организацияның шалың акшазын шилчиткениндан, камгаладылга дадывыр хамааржыр болгай.

Наталья ЕМАШЕВА, Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республикада Салбырының килдис эргелекчизи.

«Наадым-2005»-ке уткуштур

МУҢ ХОЙЛУГЛАР-БИЛЕ ЧУГАА

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызында мал ажылының килдизиниң эргелекчизи Маадыр-оол Маадырович Сүрүң-оолга удурткан республиканың бөлүк журналистери Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожуннарның эң-не тайгаларда чурттап турар малчыннарның аалдарына чедип, кадыр-берт оруктарны эртип чораш, оларның сагыш-сеткилин үлежи, арга-дуржулгазын дыңнадымыс.

Август 1-4 хүннеринде Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожуннарның муң хойлуг малчыннарына чедип, дыка-ла кадыр-берт орукту эрттивис.

Бистиң чоруп турган хүннеривис дыка изиг болган. Эдерге-ле хек, базарга-ла көк. Ыры-шоорда кирген чараш оран Хөндергейниң муң хойлуг малчыны Мөңге-Назын Лоодаевич база Маргарита Мырзынмаевна Ондарларның аалы Өвүр, Мөңгүн-Тайга баар орук аксында, Даг-Ужу деп чайлагда. Өгнүң херээжен ээзи, алыс мергежили башкы кижилер болгаш, чугаа-домаа онзагай. Барык 20 ажыг чыл башкылааш, пенсияже үнгеш, улаштыр малчыннай берген. Ооң авазы Дүкүүн Ламажаевна Ондар алыс шевер дээрзи билдингир, чиңгине тыва сырткы, сыраан ширтек ооң ажылы дээрзин Чөөн-Хемчик кожуннуң көдээ ажил-агый эргелелиниң удурткучу Галина Киим-ооловна Ондар таныштырды. Ол биске кожунда байдалды, Наадымга белеткел ажылын, мурнакчыларын бирден-бирээ чокка, бичии када тоожуй каапты.

Ажылын билирин, көдээ ажил-агыйны сайзырадып болурунун аргаларын чугаалап, сагыжын дүвүредип чоруур чүүлдерни эки биллип алдымыс. Галина Ондар шалыпкыны кончуг чаагай чөкпек, өреме, быштак, тараа далганы, чаа эскен сүттүг шайны мурнууска делгей салып, ажил-агыйын чугаалап, таныштырды. Тыва кижилер ажил-херээжен шайлап олура чогузуп алыр дижир. Шынап-ла, ындыг. Бо чылын дотация акшаны үезинде берген болза, чаа кажаа немей тудуп, мал чеми белеткеп, көжеринге ажыглаар.

Чай кааннааны-биле сизген бедеткели саадап турар. Оът-сизген база чаа үнүп турар. Кыш кандыг болур ирги дээрзин малчын баш бурунгаар бодап олура.

Хайыракан сумузунун муң хойлуг хойжузу Сергей Сүгеевич Сат – алдарсураглыг малчыннарның бирээзи. Ол Наадым бүдүүзүндө 50 харлаар. Мал кадарып чораш, аьтка тепкилеткеш, ажырбаан. Алыс мөге кижилер болгаш, дывылаан аьдының соңгу даванын хүлүй кускап-каш, салбайн барган. Маадырлыг чорук. Ооң чылгы, хой, өшкүзү чылды хүр ашкан. «Наадым-2005» –

күзенчиг байырлал. Хүн келген тудум, малчынның тура-соруу бедик, ону бир-ле чүве манап турган дег... Барыын-Хемчик кожуннуң муниципалдыг бүдүрүлгө эргелелиниң даргазы бодунуң специалистери-биле кады муң хойлуг малчыннарының ажил-амыдыралы-биле бистерни таныштырып, Николай Шойнамович Хертектиң аалына чедирип келген.

Чай хөлүндө малчын кижиниң чымыжы төнер эвес. Оглун өглээри-биле чаа өг тип, ооң кидизин быжып, даарап, чайзыраан турлар. Аалдың чоогунда кудукту кылдырып берген болза, чүгле шимчедикчи херек, сордурар херексели бар. Мал-маганга, бистерге, чоок-кавының аалдарында даа магалыг-дыр ийин деп, дилегни кылган.

Муң хойлуг үш угбашкы

Бай-Тайга кожуннуң Кызыл-Даг сумузунда муң хойлуг үш угбашкы Лидия Күжүгетовна Канчыыр, Болатмаа Күжүгетовна Ортаат, Чылбак Күжүгетовна Иргит (Серенмаа) оларның адазы чок дээн сураглыг малчын, чонда шолозы Бүдүү-Кожай. Ады Достак Баалыкпайович Күжүгет.

– Фронтуга мөөң белекти берген кижилерниң бирээзи. Ол 30 хой, 4 аьт, 5 улуг шарыны, хой кежи херектээштерни, дүктүг тоннарны, хол-хаптарын, чылыг бөрттерни барбалап берген. Мөөң белек берген араттарның одурунуга ады астыккан. Оккур көрүштүг, мерген угаанныг ада ийи өг-

бүле тудуп чурттааштың 24 ажы-төлдүг болган. Ол шаг-да ава кижилер өөнге-ле божуп, чиигеп алыр. Ол хөй божаан. Ээн аалга божуп чыда чок болган. Ийи дугаар өөнүң ээзи база-ла биргизи дег, ажы-төлгө эриг баарлыг, эргим, ажылышчи, ус-шевер кижилер болган. Ооң ынча хөй уруг-дарыы эптиг-найыралдыг, чаңгыс конфетаны чара дайнап, үлежир чаңын салбаан. Достак Баалыкпайович малга чаянныг, совет үеде безин малының чартыы тайга эдээн шыва алы бээр. Хой, өшкү, чылгы, сарлык, инекти малдап, черинге тарааны тарып чораш, уруг-дарыын өстүрүп, амьдыралчы кижилер болурун сургап, дуржулгазын көргүзүп чораш, үлегерлиг ада. Ооң дугайында бүдүн тоожуну бижип болур. Мынча хөй уруг-дарыы кыдыын алзы орлан, кежээ өзүп келген. Ажыл бүрүзүн уругларына хуваап каар. Үстүндө үш угбашкыларны адааргала, четчир.

Үжелээ бис,

дөртөлээ бис.

Үжен кижилер шинчилиг бис... – деп, ырлажып өзүп келген. Лидия Күжүгетовна Канчыыр алды уруглуг. Чааскаан сарлык, инек, хой, өшкү малдап, ажы-төлүн азырап чоруур. Малды муң чедир өстүрүп алыр дээш-даа малдаваан мен, мал боду өзүп, төрүүрге мынча чедер бергени ол ышкыжыл. Бөдүүн ава тайганың тайгазында анаа-ла уунда чурттап олура. Өске малчыннар ышкыш, ол-бо негелде-даа кылбады. Чүгле каттырып, хүлүмзүрүп каар, чаңы дыка чараш.

– Менден улуг угбам Болатмаа Ортаат бар – деп чугаалап орда, машина келген дег болганда, ол угбазы чик-чаагайы аажок бо кырып келген.

Чир-шоң кылдыр каттыржып, чугаа улам өөскүп үнген.

Республика Орденинге төлөптиг

Хартыга дег чычаан

мунгаш,

Халдып орап

Болатмааны...

Ооң мурнунда бичии-даа каалама орук чок. Бээр аргажок херектиг кижилер келир. Шаанда болза, бо

лынга ажилдап кааш, дыштаныр хүннерде малды кадарып, дөмей-ле малдан халбактанып, ажилдап чораш мен. Ол малым бо-дур. Ам муң ашкан» – деп чугаалап олура. Чылгы, сарлык, хой, өшкү, инек шупту бар. Бо бүгү малды херээжен дүңмазы Арина Адыг-ооловна-биле кады малдап турар. Уруг-дарыының дузасы улуг. Күдээлеринге

малдаары берге. Оон өске чүнү кылыр. Амьдырал дээш карак кызыл, шудургу ажилдап чоруур авашкылар кадыг-быжыгга дайдыккан. Наадым – оларның күзенчиг байырлалы. Чарыш аьды белен.

Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының килдизиниң эргелекчизи Маадыр-оол Маадырович Сүрүң-

Чөөн-Хемчик кожуннуң Хөндергей сумузунун муң хойлуг малчыны Мөңге-Назын Лоодаевич база Маргарита Мырзынмаевна Ондарлар авазы Дүкүүн Ондар-биле.

хемниң унуга чурттап чораш араттар аьт оруун машина эртер кылдыр боттары аштап алган. Өөрөнгө кижилер болгаш Болатмаа Күжүгетовна ол оруктарны дүне безин чеже-даа халдып эртер. Ол 1963 чылдан бээр машина мунуп эгелээн. Школа соонда чолаачы курузу, оон садыг училищези доозуп алгаш, «Тээли» совхозка автолавканы мунмушаан, өөнүң ээзи-биле садыглап ажилдаан. Колдуунда садыг шугумунга ажилдап чораш, пенсияже үнген. Шаңнал, макталдар хөй. «Күрүне ажы-

чоргаарланыр. Бир уруу Тээлиде садыглыг. Чамдыкта продукциязын аңаа-даа сайгарып аптар. Колдуунда Абакан кирип турар. Өртек дөмей-ле чавыс. Машинаны боду башкараар. Езулуг маадыр ишчи ава. Кыш, чай чок муң ажыг малды малдап, ооң продукциязын садып-сайгарып, алдан хар ажыр машина мунуп, мынчаар ажилдап чоруур херээжен кижилер чаңгыс ол. Чолаачы, хойжу ава – Болатмаа Күжүгетовна Ортаат езулуг маадыр ишчи ава. Республика Орденинге ол төлөптиг.

Эң аныяк чылгычы

Барыын-Хемчиктин Бош-Тей эдээнде республиканың эң аныяк малчыны Улар-оол Мандыкаевич Ооржак авазы Александра Аадыновна Ооржак-биле муң ажыг малды кады малдап олура. Оглум, кенним кыдыында арга-дуржулгам кадып, карактажып чорурум ол – деп, ава таныштырды. База-ла боттарының күжү-биле чурттап олура. Чылгы малдың туруш чогу кончуг. Ындыг-даа болза, Улар-оол Ооржак бодунуң тывынгыр, шимченгир чоруу-биле оларны бичии-даа дескетпес. Оорлар оларга дыш бербес. Черниң ыт-кужу база кончуг. Мал

оол республиканың малчыннарына келген сорулгазын таныштырып, солун медээни дамчыткан. 2005 чылдың август 12-де Тыва Республиканың Чазаа көдээ ажил-агыйны сайзырадыр дугайында чугула айтырыгларны чугаалажыр.

Онзагай медээни малчыннар дыңнааш, ажил-ишчи тура-соруу улам көдүрлүп, сеткили сергеп, херээ хозаш кынган. Ынчанмайн канчаар, ажы-биле чугаалаарга, мурнунда көдээ ажил-агыйже сагыш салыр чорук кудулаан турган. Ирик чудук бир аңдарлыр дижир. «Наадым-2005» – оларның күзенчиг байырлалы. Муң хойлуг малчыннарның клувун тургузарын үе негеп келген. Кожавыс Моол Арат Республикада Наадымга муң хойлугларга Республиканың Орденин албан кадаар. Муң хойлугларның клувунга адын алдын үжүк-биле сиилбип бижиир. Өгнү халаска бээр.

Бир эвес Тывага көдээ ажил-агыйны сайзырадыр талазы-биле тускай программа тургускаш, арга бериптер болза, мал ажылының аныяктар күзелди-биле кирери чугаажок.

Лидия ИРГИТ, радиожурналист.

Барыын-Хемчик кожуннуң Дөң-Терезиниң муң хойлуг малчын Николай Шойнамович Хертектиң чаа өг тип турары.

ЧИНГИС-ХААН ДУГАЙЫНДА

Саха-Якут Республиканың культура ажыл-дакчылары «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп чаа кинону Тыва Республиканың девискээринге июль айның төнчүзүндөн эгелеп тырттырып, элээн улуг ажылдарны чоруткан. Кинону канчаар тырттырар чүвөл деп чүвени билеп алыры-биле ээлчеглиг шөлээмниң ийи хонуун кино тырттырышыккыны болуп турар чер — Улуг-Шоол ховузунга эрттирдим.

Июль 3-те баштайгы хүн аңаа чеде бээривиске, улуг ховунун ортузунда бичии ыйгылааш черде үш кара өг тип каан тур. Оларның бирээзиниң самдары-даа кончуг. Тыва Республиканың Культура яамызының ажил-агый эргелелиниң даргазы Марат Монгуш биске ук яамының кино тырттырышыккынынга деткимче кылдыр улуг ажылды кылганын дыңнатты. Яамының удуртулгазының даалгазы-биле баш-

тур. Таргутай-Кирилтук ноян (ооң ролон «Платон Ойун» аттыг Саха академиктиг театрының актеру Петр Садовников чедишкенин ойнап турар) бир иртини көдүрүп, мойнунга салып: «Бо хамык хой малды мен алыр мен. Ынчангаш бо ховуда эң бай кижини мен мен» — деп алгырып, иртин черже дүжүр октапкаш, өрү шурап, хөлчөк амырал, каттырып, өске хамык хой хойну довураан

канчаар-даа аажок чүүл-дешкек, Владимир Сояновичиниң аъттыг дайынчылар рольдарына шилип берген аныяк оолдарының аътка чоруп чаңчыкканы бурунгу моол дайынчылардан барык ылгалбас болган.

Андрей Борисовка Чингис-Хаан дугайында кино тырттырар деп бодал талантылыг якут чогаалчы Николай Лагунов «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп романны бижип доозупканда бир-ле дугаар тыптып келген. Моол адалыг, якут авалыг В.Д. Иванов дээр эки база ол бодалды аажок деткип, дарый боттандырырын саналдаан. Оон ыңай эпос, фольклор чогаалдарда Чингис-Хаан үезинде

Есугей-Маадырның тайбың амыдыралы. Артистер: Эдуард Ондар, Ильяна Павлова, Төмүр Ооржак олар.

биче-буурай улустарның ол үеги амыдыралын көргүзери дээрзин кол режиссер онзалап демдегледди. Ук кинону тырттырарына баштайгы акшаландырышыккыны Саха-Якут Республиканың Чазаа чоруткан Келир үеде РФ-тиң Культура яамызы «Национал кино тырттырышыккынын деткири» деп программа эзугаар акшаландырышыккыны кылыр. Ол талазы-биле РФ-тиң Культура яамызынче тускай чагыг киригенин Андрей Саввич дыңнатты.

Чугаалажып турар аравыста, дөң ажылдыр эңме-хаяжок чылгы доозунун буруладыр ажып келди. Челдери чалгылар дег бырлаңнаан 600 ажыг хой чылгыны көөрге, чараш-ла. Ук чылгыны кинога кириштирери-биле эккелген. Чылгының ээзи Владимир Соянович база чедип келди. Ол чылгы малдың аажы-чаңын эки билер болгаш, кино тырттырышыккынынга оларны кириштире бээр, кол режиссерның эзулуг дузалакчызы апар.

Кинога тырттырып турган ирт боштуна берген халып тур. Артистерге дүштеки чем белеткээринге хергелээри-биле оолдар ону тудуп алгаш, чорупту. Чүгле бир харлыг хирезинде, улуу аажок. Ооң мурнунда Владимир Сояновичиниң кодынандан кинога тырттырары-биле 2 харлыг аажок улуг ирт эккелген турган. Ону көдүрери артист П.Садовниковка берге болган. Ону бо бичежек 1 харлыг ирт-биле солаан.

Хүннүң ийиги чартыында Чингис-Хаанның адазы Есугей-Маадыр биле авазы Озлуннун ховуга баштайгы ужуражылгазын, ынакшылын, оон чылгызының аразындан эң чүгүрүк, чараш аътты шилип, чаа тып алган кадайына белек кылдыр берип турар үзүндүнү тырттырган. Есугей-Маадырның ролун Эдуард Ондар (ол Чингис-Хаанның аныяк үезин база ойнаар), Озлунун (келир үеги Чингис-Хаанның авазы) якут кыс Ильяна Павлова ойнаан. Кайызы-даа аныяк, рольдарына аажок таарышкан. Эдуард Ондар-биле чай аразында чугаалажы кааптым. Ол эрткен хүннерде татарларга хораннаткан, аът кырынга арай боорда ызырып, дембээр, бергедеп чанып келген Есугей-Маадырның ролун ойнап тура, халдып орган ады үңгүрже холун супкаш, ок кадалырга, оон аңдарылгаш, холун кемдеди алганын чугаалады. Ынчалза-даа ооң ол аът кырынга халдып келгеш, черже барып уяр ролун чылгычы оол — Байыр Булактын парик кедип алгаш, тергиин эки дублерлап күүсеткенин онзалап демдегледди. Шииге ойнап чораан артистке кино ролу ойнаарына улуг ажыл, күже-нишкин, шыңгы белеткел херек. Есугей-Маадырның аас-кежиктиг тайбың амыдыралында ооң баштайгы огу — Тэмуджиниң элээди чорда ролун Төмүр Ооржак деп Кызылдың 5 дугаар школазының 8-ки клазының өөреникчизи ойнаан.

Татарларга өлүмнүү-биле хораннаткан Есугей-Маадыр аалынга халдып келгеш, хамык-ла хой малмаганының аразына, ажы-төлү, алган кадайының чанынга, шынчы албатызы Сорган-Шира ашактың (ооң ролун тыва театрының хоочун артисти Дыртык-Кара Монгуш ойнап турар) холунга өлүп чыдар. Ол аразында бай ноян Таргутай-Кирилтук халдып келгеш: «Ол боор, таптыын. Амбагай-Хаанның угунуң салгакчызы, сен, өлүп чыдыр сен. Ам сээң хамык хой малың мээң өңчүм, сээң ажы-төлүң мээң кулдарым болур. Таптыг-дыр бе?» — деп өжү четпейн, каттырып турар. Есугей-Маадырның шынчы албатызы Сорган-Шираның ролун күүседип турар Дыртык-Кара Монгуш: «Өгбелерниң ыдык-чаагай чаңчылын уткан, албыстай берген кижини сен бе? Тыны үстүп, төре аралчып чыдар мээң дээргим чүге кочулап тур сен? — деп, соксадырын оралдажып, ноянның мурнун дуй туруп турар. Таргутай-Кирилтуктуң ролун ойнап турар якут актер П.Н.Садовников: «Хош! Дээргин өлүп каарга, сен база мээң чалчам болур сен, ашак» — дээш, Сорган-Шираны бир тепкеш, бир кымчылааш, шаап чоруй баар. Сорган-Шира аажок муңгарап артып каар. Келир үеде тиелеттирбес полководчу болу бээр бичии Тэмуджинниң амыдыралына берге хүннерниң эгези ол. Есугей-Маадырны хөөр-жүткен соонда, бай Таргутай-Кирилтук бодунуң улузу-биле дулгаак арткан Озлуннун, ооң өскүс ажы-төлүнүн бүгү өңчү-хөреңгизин, хамык хой малмаганын, ара-албатызын былаап алгаш баар. Сорган-Шира ышкаш дээрзинге шынчы албатыларны күш-биле өскээр көжүрүп апар.

Шак ыңчаар кино тырттырып турар үеде, орта ажылгап турган В.С. Орус-оолдун чылгызынга бир араазай доруг бе кара кулун төрүпкөн. Шак ыңчаар Есугей-Маадырның «коданынга» төрүттүнгөн боорга, ол кара кулуну чаптааш, артистер-даа, чылгычылар-даа Есугей-Кара деп адап алганнар. Кино тырттырып

Чалы Тэмуджинни Таргутай-Кирилтук ноянның шериглери тудуп алгаш, сөөртүп алган чорлар.

тай якут өңүктөрүнүн чагыын эзугаар дыка каас үш өгнү, сес эзерни белеткеп каан турганнар. Кино тырттырышыккынын дорт удуртуп, боду чорудуп турар Саха-Якут Республиканың культура сайыды, Якутск хоорайда Арктика институтунун ректору Андрей Борисов ол үш каас өгнү холуп, оларга амдыызында арай самдар азы эргизимээр кара өглер херек дээрзин дыңнаткан. Марат Монгуш бодунуң чолаачызы Николай Куулар-биле база катап хондур-хүнзедир аалдар кезип халдып тургаш, үш самдар өгнү тып, кино тырттырышыккы болур хүннүн бетиңде тип, белеткээрлер.

Бистиң барганывыс хүн бир кара өгнүн чанында кажанда кино тырттырышыккыны чоруп тур. Ында бичии Тэмуджинниң (Чингис-Хаанның) адазы Есугей-Маадырны татарлар хораннап өлүрүп каарга, бай ноян Таргутай-Кирилтук өскүс артып калган бичии оолдарның, оларның иези Озлуннун хой, инек, чылгы малмаганын былаап ап турар сценаларның бирээзин тырттырып

буруладыр сывырып турарын 4-5 катап катаптап тырттырды.

Ол үзүндүнү тырттырганының соонда, кол режиссер Андрей Борисов-биле чугаалажы кааптар аргалыг болдуvus. Ооң чугаазы-биле алырга, Тыва Республиканың Чазаа, Культура яамызы, акы-дуңма тыва өңүктөр улуг дузаны көргүзүп турар. Эң ылаңгыя ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Владимир Соянович Орус-оолдун хууда деткимчези, ооң хой чылгы, хой, инек малы, хой тыва эзер-чүгөн херексели канчаар-даа аажок херек болганын, улуг рольду ойнап турарын ол онзалап демдегледди. Владимир Сояновичини эрте-бурунгу тыва культурага, амыдыралга, төөгүгө сонургалы улуг, аңаа ынак, тыва уран чүүл, ус-тывышты катап эгидеринге улуг үлүүн кирип чоруур, ажыл-ишчи тыва чонунуң эзулуг төлээзи-дир деп Андрей Саввич онзалап демдегледди. Оон ыңай тыва чер, бойдус-даа Чингис-Хаан үезинде болушкуннарны тырттырарына

болушкуннар-биле якут чонунуң амыдыралын холбап турар факт-барымдаалар канчаар-даа аажок хей. Ынчангаш чылдан чылче ук бодал-күзел улам быжыгып, амгы хүннерде боттанып эгелээни ол. Чингис-Хаан дугайында кинону тырттырарының кол сорулгазы — чүгле ооң дайынчы походтары, политиктиг ажыл-чорудулгазы эвес, улуг полководчунун тургусканы кайгамчык улуг империяга кирип турган өске-даа

Есугей-Маадырның чылгызы.

КИНОНУ ТЫВАДА ТЫРТТЫРЫШ ТУРАР

Кино тырттырынгга белеткел. Кол режиссер А. Борисов, аңаа дузалажып турар депутат В. Орус-оол.

турда, чаш кулун төрүттүнгени — ук ажылдың түңнелиниң сөөлүндө барып, тергин эки болурунун демдээ чадавас.

Август 4-түн хунунде кинонун уламчызын Улуг-Шоол ховузу бажынгга барып тырттырган. Улуг-Шоол ховузу чавыс ыйгылааштарлыг бичежек бедигэшттерден бүткен, шынап-ла, улустан чаштып чурттаарынгга дыка таарышкан чер. Бурун шагда Оэлун кадын өскүс ажы-төлү-биле Таргутаи-Кирилтухтун улузундан чаштып чурттап турган чери, шынап-ла, ындыг турган боор. Ында ханы ыйгылааш черде узун ыяштар-биле алажы чадырны туткаш, кырын кидис болгаш алгылар-биле шыпкан. Чадыр чанында деспи, даалың, ыяш хумуннар, суг кудар көгээрлер, ыяш аяктар, тавактар, согааш-бала чыдар. Ындыг чадырга бурун шагда Оэлун өскүс оолдары-биле өрге, тарбаган дузактап чип, чурттап турганнар. Чадырның чоогунда бурун шагда Азия чонунун ажыглап чорааны ыяш дугуйлуг терге чыдар.

Ол чадырынга өскүс ажы-төлү-биле чурттап орган элээн улгады берген Оэлун кадын (ооң ролунда Саха академиктиг театрының артизи — Степанида Ильичина Борисова) бир эртен дыңнаарга, ыракта аъттар даваны дагжап турар. Ие хөлзеп, дыңнаалай бээр. Оолдары Тэмуджин (ооң ролунда Якутск хоорайда Арктика институтунун актер салбырының 4-кү курузунун студентизи — Сергей Егоров ойнаан), Белгутей (ооң ролунда Кызылдың 5 дугаар школазының өөреникчизи — Сорук) терге дугую кылган, Хачиун (Кызылдың 1 дугаар школазы-

ның өөреникчизи — Сылдыс) биле Хасар (Кызылдың 5 дугаар школазының 8-ки класының өөреникчизи — Төмүр) чадырын септеп турар. Уруу (6-гы классчы Хоагачин (ооң ролунда Тыва Республиканың алдарлыг артизи — Г.М. Мунзук) тараа соктап турар. Корткан дүүрээ Оэлун кадын көрүп турда-ла, чадырны долгандыр дөңнер ындындан куяк хептерлиг, баштарында демир халып бөрттери хунда кылаңнаан, селемелер астып, чыдалар туткан аъттыг шериглер коргунчу-биле көстүп кээр. Оларны чылгычы тыва оолдар ойнап турар. Оларның аразында Тыва Республиканың алдарлыг артизи Орлан Дамба-Хуурак, Таргутаи-Кирилтухтун ролун ойнаан якут актер П.Н. Садовников бар.

Оэлун кадын улуг оглу Тэмуджинге: — Олар дээрге Таргутаи-Кирилтух ноянның шериглери-дир. Оглум Тэмуджин, десе бер, шымда. Оларга Амбагай-Хаанның, Есугей-Маадырның угу салгакчызы, сен херек сен. Сени тудуп алыр дээш келген-дир. Дүрген дес! — деп чугаалаар.

Тэмуджин: — Белгутей, Хасар, Хачиун канчаарыл, авай? Оларны эдертип алгаш дезейн — деп баар.

Оэлун: — Олар амдызында чаш, оларга дегбестер. Оларга шору өзе берген, сен херек сен. Сени өлүрүп болурлар, дүрген дес! — деп турар.

Оларазында аъттыг шериглерниң аразындан Таргутаи-Кирилтух ушта халдып кээр:

— Аа, Есугей-Маадырларның сыскындылары мында чаштып турар ышкажыл. Бо хамык ховунун ээзи, Таргутаи-Кирилтух, мен-дир мен. Силерни маңаа чурттадып де. Амыр-дыр — дээш, кымчызы-биле Тэмуджинни кагар деп баарга, ол дезип чоруптар.

Куяк хептерлиг хамык аъттыг шериг чыда, селемелерин көдүрүп, кускуннап курайлавышаан, ону сүрүптер. Борта тыва аныяк оолдар (оларның колдуу-ла Тес-Хемниң Ак-Эрик чуртуг) дыка дошкун сүрлүг кылдыр ойнаан. Олар чадаг кызыл-даван маңнап бар чораан Тэмуджинни чыпшыр чедип, долгандыр бүззөлеп алырлар. Бирээзи (Карти Бады-Сайын) ону сыдым-биле шалбалаптар. Өске ийизи аъттарындан дүже халышкаш, халчып баргаш, Тэмуджинни теп, шанчып, эттеп-эттеп, бажынгга дөңгү кедиргеш, ийи холун хулээш, аргамчы-биле баглааш, сөөртүп алгаш чоруптар.

Бо кадрларны тырттырары аажок берге болган. Кадр бүрүзүн 7-8 катап катаптан. Куяк хеп кеткен дайынчыларны кинога тырттырарынга, уштап-баштап башкарарынга, аъттыг шериг хөделишкенин чорударынга, ол-ла хамык аъттарның, тыва эзер-чүгенин, чамдык дайынчы чепсек-херекселдерниң ээзи, чылгызының аажы-чаңын эки билир ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты В.С. Орус-оол эвес болза, кол режиссер А.С. Борисовка дыка берге боор турган. Аъттыг шериг шимчээшкидип кээр:

нин кол режиссернун айытканы-биле колдуунда Владимир Соянович башкарып турду. Орта улуг тура-сорук дыка херек. Бирде аъттыг шериглерниң аразында хемчээли шын эвес апаар, бирде аъттар эзлеринге чыгыртпайн ыңай-бээр ээртилеңейнип туруп-даа бээр, чүрээ хөөрөп, чыскаалдан ушта халып туруп бээр аъттар база бар. Кино тырттырарынга аныяк аъттар шилиттинген. Ынчалза-даа аъттар-даа, аныяк дайынчылар-даа бир дугаар кинога тырттырып турар хирезинде, ажыл черле чедимчелиг чоруп турарын кол режиссер онзалап демдегледди.

Шору өзе берген Тэмуджинниң ролун ойнап турар Сергей Егоров рольдарын катаптаар дээш, ол хун кызыл-даван та чеже катап тенниг ховуга халаан. Тавангайынче тен кадалыр боорга, сөөлүндө-сөөлүндө будунун адаанга скотч чыпшырып алгаш маңнап турду, ол үттүг дөңгүнү мойнунга та чеже катап кедирип, ужулган. Кежээки соок сырында безин чанагаш боду аппаратура мурнунга тырттырып-ла турар, ол хирезинде черле ундаравас, арнындан хүлүмзүрүг ыравас.

Кино тырттырышыкынының үезинде артистерге куяк хептерни шилип кедирип, ол-ла хамык дериг-херекселдерни эмгелеп, Якутск хоорайда Арктика институтунун режиссер салбырының студентилери хакас кыс Саяна Ултургашева, алтай кыс Эмма Иришева ажылдап турарлар. Оларның кол сорулгасы — кино тырттырарынга дузалашышаан, кол режиссер А.С. Борисовтун ажылын хайгаарап, ооң дуржулганын өөренири.

Бо Улуг-Шоол ховузуна кино тырттырышыкынының үезинде чүгле дөрт рольду якут артистер: Таргутаи-Кирилтухту — П.Н. Садовников, элээди Тэмуджинни — Сергей Егоров, Оэлун кадынны — С.И. Борисова, аныяк Оэлунну — Ильяна Павлова олар ойнаан. Өске хөй хамык рольдарны тывалар ойнаан. Моол шериглери Б.Л. Булак баштаан Тес-Хемниң Ак-Эрик чуртуг оолдар ойнаан. Улуг-Шоол ховузуна кино тырттырышыкынынга тываларның үлүү дыка улуг. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, угу, дөзү, төөгүзү чаңгыс якут, тыва, моол болгаш өске-даа бистиң-биле дыл болгаш хан-даа талазы-биле төрөл чоннары-выстың салым-чолу тудуш, кандыг-даа ажыл бот-боттары-выстың киржилгевис, деткимчевис чокка бүтпес, амыдыралывыс моон-даа сонгаар тудуш, сырый харылзаалыг деп чүвени көргүзүп турары ол.

Келир чылын Чиңгис-Хаан дугайында кино тырттырар бөлүк бистиң республикавыска ийи ай дургунда ажылдаар. Ол өйдө 2400 шеригниң тулчуушкуннарын тырттырар. Аңаа киржиксээр чылгычылар, аът-хөлдүг аныяк оолдар аът-хөлүн, тыва эзер-чүгенин, харын-даа куяк хеп-даа болза чогаадыкчы езу-

Есугей-Маадырның уруглары ыяш дугуйлуг терге кырында.

Есугей-Маадыр биле Оэлун кадынның ховуга ужуражылгасы.

Таргутаи-Кирилтух ноян (артист П. Садовников) ирт чүктеп алган.

биле амдан эгелеп белеткеп аар болза эки ышкаш. Оон аңаа, кинога, тырттырып өөренип, сөөлүндө барып, бүгү делегей төөгүзүндө билдингир, чаңгыс-даа дайынга тиелеттирип көрбээн, бүгү назынында чүс-чүс улуг-биче тулчуушкуннарга үргүлчү тиелеп чораан, тыва өгбө полководчуус Сүбедей-Маадыр дугайында кино чоп тырттырып болгус деп бис. Ол дугайында кино сценарийи бичип турар тыва чогаалчылар-даа бар чадавас.

Агбелеривистин алдар-

лыг эрткен оруун эки шинчилеп, ол дугайында чогаалдарны бичип, киноларны тырттырып каар болзувусса, тыва нация каян-даа читпес, чаа салгалдар-даа өгбелерниң эрткен оруунга чоргаарланыр, келир үеде оларның чаа тыва амыдыралды тургузарынгга-даа, тыва культураның сайзыралынгга улуг базым болур.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Шериглер чадырны бүззөлепкен.

Даштындан көөрге, шилгедек болгаш ортумак дурт-сынның, хурең арын-шырайлыг, бичии узун кылдыр бады келген шевергин думчуктуг, ажык болгаш дорт көрүштүг карактарлыг, үжен хар элээн ажа дүжүп чоруур назылыг эр-биле сандайларга эптештир олургулапкаш, ооң эрткен-барган чуртталгазының дугайында чугаалажып олурган бис. Колдуунда-ла мен «байысаап» олурдум. Айтырыг салырымга-ла, улуг эдикпес кижиле болду. Чүгле ийи, бир домак-биле харыылап кааш, ыды чиде бээр. Чугаага арай харам кижиле кылдыр ол меңээ ынчан көзүлгөн. Черле ындыг улустар турар боор, чугаасоске чегей ышкаш кылдыр көзүлзе-даа, алызында ажыл-херекчи болгулаар кылдыр бодааш, оон дораанна салдына бербээн мен. Айтырыгларны улай-улай салып тургаш, ооң амыдыралчы болгаш күш-ажылчы базымнарындан дараазында чүлдери билеп алдым.

Алыс чурту — Туран хоорай. Аңаа төрүттүнгөн, орта өскөн. Ачазы, авазы бөдүүн ажылчыннар. Ачазы Семен Сатович — механизатор. Ол «Кызыл тараачын» совхозтуң хову-шөлдеринге чазын трактор, а күзүн комбайн башкарып ажылдап чораан. Авазы Нина Доржуевна совхозка колдуунда-ла ногаа өстүрүп, аңгы-аңгы ажылдар кылып турган. Оларның кайызы-даа амыдырал, ажыл дээнде, аажок кызымак, чүткүлдүүн көргүзүп келгеннер. Ынчангаш оларны ажылдап чораан коллективтери аажок хүндүлээр, бо-ла шаңнап-мактай бээр. Олар ам бистин аравыста чок, кайызы-даа «кызыл-дустай» берген.

Бо өг-бүлениң эргелиг оглу Алеша школа назыны чеде бергеш, Туран хоорайның ийи дугаар ортумак школазынга өөренип кирген. Аңаа ол он чыл дургузунда өөренип, ортумак билигиниң аттестадын холга алган. Ол школаны доозарда, илчирбелиг трактор башкарып шынзылгалыг үнгөн. Өөредилгезин дооскаш, боду кандыг-ла-бир чүвени сонургай бээр, ону дораан-на шингээдиң аптар аргалы-биле ол төрөөн совхозунга слесарь болуп ажылдай берген. Оортан ол шериг хүлээлгезин эрттирери-биле халкан. Мурнуу Уралда Белорецк дээр хоорайга инженер шериг кезээнге албан-хүлээлгезин чедишикинниң эрттиргеш, халажып чанып келген. Аныяк эр чанып келгеш, ындыг-ла үр болбайн күзүн школа ажитынары билек Туранның ийи дугаар школазынга ажылдап кирип алгаш, аңаа бир чыл кижизидикчи башкы бооп ажылдаан. Ооң күш-ажылчы базымы шак ынчаар-ла уламчылап чоруп каан. Бичиизинден тура-ла, спортка сонургай-галдык болгаш хандыкшылдыг аныяк кижиле — Алексей Бюрбю удаткан чок Бин-Хем кожуунуң спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитетин даргалай берген. Ол аңаа үш чыл бараан болган. Ыя үениң дургузунда ол эвээш эвес ажылдарны кылган. Аныяктар ортузунга спортчу маргылдааларны, солун ужуражылгаларны, уран чүүл көрүлделерин доктаамал эрттирип келген. Ылаңгыя аныяк-өскениң хостуг шагын чөп ажыглаарының

айтырыгы бирги чергенин болу берген. Ооң ажылдап турганы чылдарда кожуунуң аныяктары республика чергелиг хол бөмбүүнүн, хаактың болгаш чадаг чарыштың маргылдааларына киришкеш, чемпион болуп, шаңналдыг черлерни удаа-дараа ап келген. Ынчан ооң удуртур ажылды билдилг башкарып билири, быжыг тура-соруктуу, аныяктар-биле ажылдап шыдаары боттуу-биле көзүлгөн.

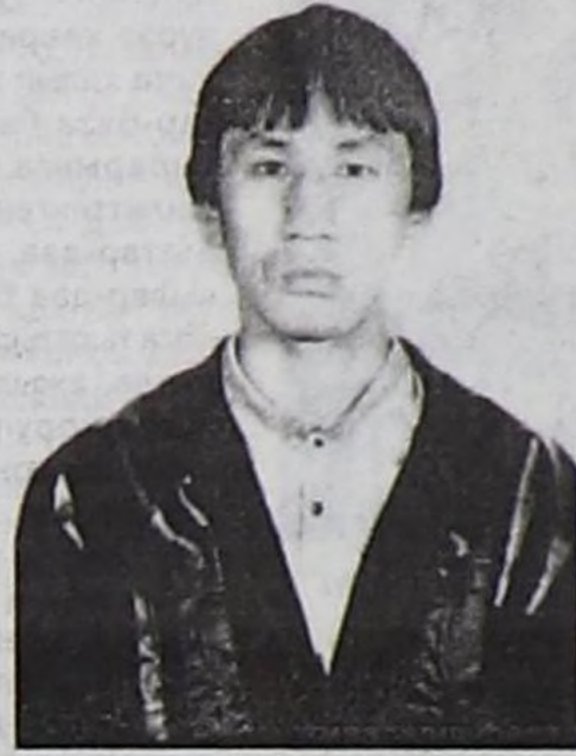
Аныяк кижиниң амыдыралчы туржунга өскерилгелер удаа-дараа болгулаан. Туранның ийи дугаар школазының үстүкү класстарына өөренип тургаш, бир чылын чаңгыс класска кады өөренип кыштааны, чараш болгаш эрешоваа кыс Белекмаа-биле сөөлүнде институтка база катап душчу берген. Оон эгелээш-ле, оларның таныжылгазы уламчылап, баштайгы чылдарда өөскүп үнгөн найыралы чоорту ханы болгаш быжыг ынакшылче шилчи берген. Шак ынчаар олар өг-бүле тудуп, кады чурттай бергеннер. Олар ам бир оолдуг, бир кыстыг. Оглу Амырак Кызылдың 15 дугаар школазының 7-ги класзында, уруу Айрана 7 дугаар школаның 6-гы класзында өөренип турар.

Алексей Семенович боду чоокка дээр «Надежда» школа-интернатка күш-ажыл кичээлин башкылап турган. «Бичимден тура чазанырынга сундулуг турган мен, ынчангаш ам 5-9 класстарның оолдарын узанып-чазанырынга өөредип тур мен. Олар стол, сандайлардан эгелээш, өске-даа дериг-херекселдерни кылып турар — деп, ол ажылын тайылбырлаар.

Өгнүң херээжен ээзи Белекмаа Хевек-ооловна база-ла дээди эртемниг. Ол Кызылдың башкы институтунун эге класстар факультетин дооскан. Амгы үеде Кызылдың 4 дугаар школазында башкы. Анай-кара чажындан тура авазының ажылга ынак, тура-соруктуг чаңын дөзөп алган болгаш даанган херээш бүүрүлгө күүседип чоруур. Ооң авазы Александра Амыр-Медиевна Монгуш чүгле Чөөн-Хемчик кожуунга

эвес, а республикага ат-сураа билдингир хойжу чораан. Ол — «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» хүндүлүг аттың эдилекчизи. Амгы үеде ол Кызыл хоорайда уруглары-биле кады чурттап олурар.

Бо аныяк өг-бүлениң ээлери аажок быжыг найыралдыг. Бот-боттарын хүндүлөжип, үнген-кирген чоннуг чурттап чоруур. Олар солун концерт, мөөрей, конкурс

Чемпион

көөрүнге кончуг ынак. Спортчу маргылдаалардан, тыва хурештен черле чыда кагбас. Ону аажок сонургаар, үнелеп көөр. Өг-бүлеге деткимче, билчишкин, хүндүлөжилге турбас болза, ынчан аңаа чогумчалыг байдал кажан-даа турумчувас. Ону ынчаар бодап келгеш, кайызының кандыг аажы-чаңын, амыдыралчы туржун үнелеп чоруурун сонургап айтырдым.

Белекмаа: — Алексейниң кылбас-тутпас чүвези чок. Чүңү-даа сегирип алганда, эчизинге чедир-бээнде амыраар эвес. Аыш-чем кылып турда, мырыңай онза. Ажыл дээнде, аажок кызымак кижиле. Бодум хуумда аыш-чем шоолуг кылбас мен. Ол уругларынга база аажок ынак. Спортка кончуг хандыкшылдыг.

Алексей: — Белекмаа кончуг хөгүлүг-омак, өде-чара чаңгыг кижиле. Эш-өөрүрүк, дузааргак, биче сеткилдиг, ажыл-херекчи бүдүштүг. Ылаңгыя ырлаар, танцылаарынга база бичии чаштарга аажок ынак. Аргыттынар, даараныр — угундан шевер кижиле.

Белекмааның чугаалап турары-ла чөп, Алексей Семеновичниң эрткен амыдыралы, шынап-ла, спорт-биле сырый холбашкан. Ол мынчаар сактып чугаалаар: — Бичимден тура-ла маңнап, эш-өөрүм оолдар-биле чаржып, маргыжарынга ынак турдум. Школага 2-ги класска өөренип тургаш, чадаг чарышка күзелдим-биле киржип эгеледим. Ынчан безин 6-7 класс оолдарны тиилеп каар турдум. Школа чемпиону атты каш-даа удаа чаалап алган мен. А

5-тен өрү класстарга кожуунуң бирги чери дээш болгулаан хаак, чарыш маргылдааларына киришкеш, чемпион атты чаалап ап турган чылдарым база бар. Ол-ла үеде республика чергелиг чадаг чарыш маргылдааларына база каш удаа киржип, бирги черлерни ээлеп, шаңналдыг черлерден дүшлейн турдум. Ооң кадында 9-10 класстарга өөренип тургаш, «Комсомольская правда» солунуң шаңналы дээш, 21 километр чартык марафонга күжүм шенеп, маңнап көргүлөдим. Ынчан улуг улус-биле кады маңнааш, чер албайн турган мен. Узун хемчээлдиг чарыштарга шыырак белеткел херек дээрзин ынчан билген мен.

Спортчу башкының чугаазын маңаа ара соксадып кааш, эң узун хемчээлдиг чадаг чарыш маргылдаазына хамаарыштыр бодумнуң бодалымны каксы илередип көрейн. Акша-төгери чарыгдалдарына кызгадады бергеш, бисте Республика Хүнү биле Наадымны кады эрттирип турар апарганын билер бис. Ынчангаш ооң спортчу программаларына 42 километр 195 метр хемчээлдиг марафонну кириген. А ол дээрге, 500 метри азы 5 километри маңнап эртери эвес-тир.

Аңаа киржилге маңнакчы кижиден бедик харыысалганы негээр: күжүн, энергиязын, салган сорулгазын кошкадып болбас. Ыяк белеткел херек. Ол хире хемчээлге маңнаары дээрге, хөй күштү үндүрери-дир, тос дерин доозазын төгери-дир. Ынчангаш-ла ынчанган боор, ук маргылдааның ужу-утказын өөренип көрдү-ле ыйнаан, ооң шаңналын улгаттырып каан: «Ока» дээр чик машина. Ону марафон киржикчизи спортчунун үндүргөн күжүңге, төккен деринге, ооң сонургалына дүүшкеш шаңнал деп билеп турар мен. Ынчаар кылып кааны кончуг-ла чөптүг болган. Чүл дээрге, сөөлгү ийи чылда ол узун дистанцияга киржип спортчуларның саны көвүдөөн. Барык-ла кожуун бүүрүнден кээр болу берген. Ооң бир көскү чижээн эрткен чылын Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60 чылынга тураскааткан марафондан көргөн бис. Ынчан орта чүс ажыг спортчулар киришкен. Оларның аразына Алексей Семенович Бюрбю база маңнаан.

— Ынча узун дистанцияны маңнап эртери оюнчук эвес-ле болгай. Аңаа улуг белеткел, кызымак чорук негеттинер. Силер хууда белеткелиңер канчаар чорудуп турдуңар — деп, чугаакыр эвес-даа бол, шудургу ишчи эрге бир айтырыг немеп кагдым.

— Силерниң шыырак болгаш кызымак белеткел херек дээниңер аажок шын. Неделяда үш удаа белеткенип, узун болгаш кыска дистанцияларга маңнап турдум. Ол хүннерде ипподрому та чеже

катап долгандым ыйнаан, санаваан мен. Улуг-Хемни кежир база маңнап турдум. Ол хемчээлдерни чижеглей көрүп алгаш, аңаа кайы-хире үе чарыгданымны секундомерден көрүп, билеп ап турдум. Ынчаар белеткенип турганым түңнели багай эвес болган.

— Ийет, ынчан кымга-даа аштырбайн, чемпион атты чаалап алган силер. «Хуреш» стадионунга дыка хөй көрүкчүлөр, Кызыл хоорайның аалчылары көрүп олурда, «Ока» дээр чик машина-биле шаңнаттыңар. Чогум ол 42 километр 195 метр хемчээлдиг дистанцияны маңнап эртер мурнунда тиилеге чедип аптар мен деп бодаан силер бе? Ол узун орукка канчаар маңнадыңар, сонургадып көрүңерем.

— Тиилеп аптар мен деп бодал меңээ турбаан. Чүге дээрге аңгы-аңгы кожууннардан, Кызыл хоорайдан, Абакандан, Барнаулдан шыырак спортчулар хөй болган. «Чылгы аразына чыраа-саяк-даа кулун турар, улус аразына орлан-эрес-даа оолдар турар» дээр ышкажыгай. Харын-даа Евгений Илюхин, Евгений Евдокимов дээр ышкаш ат-сурагыг спортчулар бар болду. Евгений Евдокимов дээрге Туран чурттуг кижиле. Аңаа өскөн. Орта школага өөренип турган. Ол бистиң республикага хаакка, биатлонга, чадаг чарышка каш удаа тиилеп, чемпионнап турду. Ол ам Барнаулда чурттап чоруур. Чадаг чарышка шыырак спортчуларның бирээзи ол. Мээң бодалым-биле ол тиилеп үне бээр чыгыш турган. Старттан маңнап үнүпкеш, эмин эрттир эшкедеевн Евгений Евдокимовтан чыда калбазын бодап, ооң соондан шошкуп үндүм. Холумда секундомерини көөрүмге, ооң темпизи оожум болду. Маңымны элээн дүргедедипкеш, ону эрте бердим. Илюхин шагдала улустуң бажында маңнап бар чор. Барык-ла 15 километри эртип чоруй Илюхинге чедир маңнай бердим. Шакты көөрүмге база-ла оожум чоруп турар болду. Ушта халыг бээрин шенедим. Элээн болганда, хамык спортчуларның бажынче үне бердим. Мурнумда кижиле чок. Ынчан талтыг-ла дистанцияның чартынын эрте берген бис. Оон эгелээш-ле, кымны-даа мурнумче кирибедим. Кызылга Арат шөлүңге маңнап кээримге, судьялар финиш лентазын безин шөйүп албаан болдулар. Маңнаан үе 2 шак 52 минута.

— Ам база Наадым келгени бо, узун хемчээлдиг марафонга киржип силер бе, Алексей Семенович?

— Ыяап-ла киржип мен — деп, ол бүүрүлдиг харыылады. Школачы оолдарның ынак башкызы, сурагыг спортчу, төлөптиг ада Алексей Семенович-биле кыска чугаамны мынчаар доозуп каайн.

Чурукта: эрткен чылын марафонга чемпион — Алексей Бюрбю. **Шаңгыр-оол ДОРЖУ.**

Кожуунуң эмнелгезинде

ЧОНУНГА КИЧЭЭНГЕЙЛИГ

Бистиң Тожу кожуунуң агаар-бойдузунуң чаражын, аң-меңиниң, кат-чимизиниң элбээн кижиле кайгап ханмас, магалыг оран-на болгай. Чон ам бо, чайгы үеде, үрде маананы оран-тандызының белээ — янзы-бүрү кат-чимизин, тооруун чыып ап турарлар. Бо чылын катчимис, тоорук Тожунуң кайы-даа булуңнарында аажок болган. Бо берге үеде бойдузун беримчези чонга улуг деткимче болур болгай.

Мен бо чагаамга бистиң кожуунуң эмчилериниң дугайында бижикседим. Чырык делегейге амыдырап-чурттап чоруур кижилер кандыг-даа озал-ондакка та-

варжып, аарып-аржый-даа бээр. Ниити аарыглар салбырынга эмнедип тургаш, ол салбырның эмчилериниң аарыг кижилерге эки, таарымчалыг байдалды тургузуп, оларның кадыын быжыктырап дээш могаг-шылаг билбейн, дүне-хүндүс дивейн ажылдап турарын көрдүм. Инвалидтерниң чылдың эртер курстарын өй-шаанда эрттирип, эмнеп турарлар. Ниити салбырның эргелекчизи, үжен чыл хире ажыл стажтыг, мергежилинни тергини — Альберт Петрович Тубушев аарыг улусун эмнеп, кымның кайы курортче эмнедип чоруурун палаталарына келгеш

тайылбырлап бээр, эвилең-ээлдээ кончуг эмчи.

Кезер эмчи А.О. Мелибаев озал-ондакка таварышкан аарыг улусту аажок серемчилелдиг, кичээнгейлик хүлээп ап, дыка хөй аныяк-өскениң амы-тынын алган. Бо сөөлгү чылдарда аныяктар араганың хайы-биле хөй озал-ондакка таваржып турары багайдыр деп эмчи хомудал-биле чугаалап, кожуунда аныяктар-биле кижизидилге ажылы кошкак-тыр деп олурду. Бо эмчи шуут арыг тывалаар, 34 чыл иштинде чонунга бараан болуп чоруур.

Чыдар эмнелгелерниң орун-

дөжээ, стол, сандай, соңгалар пестери, матрацтары, чоорганнары шупту чаа. Эмнелгелерниң чыл санында кылыр капитал септелгелерин өй-шаанда кылып турар. Кыжын одаар ыяжы белен. Бо бүгү эмнелге эргелекчизи Валентина Николаевна Бай-Караның болгаш коллективтиң эки ажылы-дыр.

Хоочун, эки ажылдыг эмчи сестраларына Э.Д. Шыырап, М.К. Серен, Р.Д. Шарайбан, Т.В. Байыр, Е.В. Дамба-Хуурак, С.В. Самбайлык, М.М. Ооржак, З.Л. Чымба болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Кожуун эмнелгезиниң божудулга бажынының эргелекчизи Алла Допчаевна Оюн — дээди эртемниг акушер-гинеколог. Ол ие-

чаштың кадыы дээш кызып ажылдап чоруурларның бирээзи. Божуур иелерни учетка тургузуп, кадыкшылга хемчеглерин баш бурунгаар чорудуп турар. Чаа божуур иелерге уругларын канчаар шын ажаарын бо-ла чагаан, оларга арга-сүмезин берген турар.

Чырык черге чаңгыс-даа хүн кадык-шыырак чурттаарга эки болгай. Чонунуң назынын узадып, кадыын бүгү-ле аргаларны ажылдап тургаш быжыктырып, эмнеп турар кожууну бүү-ле эмчилеринге өөрүп четтиргенивисти илередип, оларга аас-кежикти, кадыкшылды, ажылынга чедиш-киннерни күзедивис.

Галина ТАЙБЫЛ.

Сыстыг-Хем суур.

Культура алыс-далы

Чоокта чаа Бай-Тайга кожуунуң Шивилиг аржаанының Эъзим деп черге республиканың культура ажилдакчыларының спартакиадазы болуп эртен. Шивилигже чедер орук ырак-даа болза, барык бүгү кожууннарның культура ажилдакчылары аңаа чыылган. Харын-даа чамдыктары 4-5 хонук эрте чедер бергеш, ат-сурагылыг Шивилиг аржаанынга кирип ап, кадыын экижидип алып аргалыг болган.

Агаар-бойдус ол хүнерде чагыдып каан дег, арыг, аяс болган. Ынчангаш Шивилигнің аржаанчылары 2-3 хүн дургузунда оюн-концерт, ыры-хөгжүм болгаш спортчу оюннарны магадап көөр аргалыг болган.

Кожууннардан келген командалар баштай-ла майгынарнын тип, одагланьп, каш хонукта чурттаар оран-савазын белеткээ.

рей-даа эгелээн. 75-тен 87 килограмм деңзиге семиспейлерниң аразында кымнарны чок дээр: "Мөңгүн-Тайга кызы болгаш мөгешыырак-даа мен" дээн библиотекарь, Ак-Довурактан композитор Лидия Домбаштай, Туранда Марк Оюн аттыг культураның болгаш дыштанылганың төвүнүң директору Надежда Ницян, "Культураның кулу-даа

тек кымга-даа алыспайн тур.

Мини-футболда аныктарның шимээн-даажы мырыңай Эъзим иштин долуп турар.

База катап кежээки имир дүшкен. Одаглары-выска кээп, аш-чем кылып чип олар аравыста, сценада Тыва эстрада мөөрейлериниң тилекчилери анык ыраажыларның концерти эгелей берди. "Сүмбер-Уула" эстрада ырларының мөөрейиниң дээди шаңналының эдилекчилери – Шолбан Ондар, Роман Ондар, Лидия Куулар; "Чаатының ыраажызының" дээди шаңналының эдилекчизи-

силер дээш база бир хойну чүдүрүп берген. Салчактарның сагыжы ол хире ак чон-дур дээрзин магадап, база катап аалдап кээрин улуг-хемчилер аазаан.

Мөөрейниң эң кол негелдези – одаг хыналдазы. ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан баштаан комиссия-биле кады журналистер ол хыналдага кириштивис. Туристичи эт-херекселдер, эм-таң, от, дус-биле чепсегленгенин, бок төгер черин – шуптузун хынаар чүве-дир. "Оригинал блюдо" деп тускай кон-курс база бар.

белеткенгеш айттанып чаңчыккан чон болганда, ында культура ажилдакчылары сценага оларның амыдырал-чуртталгазын долузу-биле көргүзүп өөрөнгөн болган болбайн канчаар. Оларның ада-өгбелери канчаар чурттап-амыдырап чораанын салгалдары билер болбас аргажок. Ынчангаш тожу аалдың эззиниң деритинген рюкзактын хынаандаа ажы бар бе диип турдус. Эрес аңчыларның, чымыш-иштиг ивижилерниң салгалдары, шынап-ла, өгбелериниң езу-чаңчылдарын салбаан, ону ыдыкты-биле сагып чоруурун тожу одагның ээлери херек

рина Васильевна Байыроолдуң аът чарыжын чарлай бээрге, мынча деп баштактанып органын сактып келдим: "Чайлып кагбазын дээш, бүдүү бут-бадындан скотч-биле чыпышырып кагза, кым эскерер деп". "Аът" мунукчуларының аът мунуп билбес болгаш коргуп турганнарының сагыжы-даа ажаан. Ылап хей-аът кирген, сагыш-сеткили хөөрээ, аът мунуксааш четтикпейн турган даргалар чегенип калган. Ам канчаар, мөөрей дээрге мөөрей-ле болгай, киржир алаар. Хөй чоннуң алгы-кышкызы, каткызы-биле чергелештир "чарышкаш", эр болгаш

Дыштанымышаан, мөөрейлешкен

Түнел үндүрер улуг мөөрейниң бир кол негелдезинче ол кирип турар. Ынчангаш ону аажок чогаадыкчы езу-биле кылганы илдең.

Белеткел ажилдары доостуру билек, спартакиаданың байырыг ажыдышыкыны болган. Бай-Тайга кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи, спартакиаданың штаб начальниги Нелля Сүге-Маадыровна Күдерек кожууннарның капитаннарының рапорттарын хүлээп алган. Тус-тузунда аттарлыг, девизтерлиг, спортчу хептерлиг командалар чыскаалыпкан турда көөрге, аяны-даа аажок. Спартакиаданың тугун көдүргөн соонда, Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Сергей Салчак культура ажилдакчыларынга дыштанып, мөөрейлежири-биле Бай-Тайга кожууну шилип алганы дээш өөрүп четтиргенин илеретпишаан, кожуунуң чурттакчы чонунуң өмүнээзинден байыр чедирип, спортчу болгаш уран чүүлү чедиш-киннерни күзээ.

Маргылдаалар-даа эгелээн: хол бөмбүү, стол тенниси, мини-футбол, шаптаразыннарлыг эстафеталар. Шупту деңге чоруп турар болгаш, кайызындаа көрүксээп кээр, ынчалза-даа каш чарлы бээр харык бар эвес, бирде бирээ оюнну көрүп, оон өскезин көрүп чоруп турдус. Аргажок четтикпэн болза, бир-бирээвистен айтыржып, кезек журналистер одагланьп безин четтигип турдус. Ол хамаанчок, Шивилиг аржаанынга кирип алдывис.

Командалар спортчу оюннарга күжүн шенежип турда, кежээлеп эгелээн. Ол аразында "Семиспей-чарашпай-2005" мөөрейни чарлай берди. Бай-тайгажыларның белеткээни сценага оюн-баштак көргүзүлгелерлиг чогаадыкчы мөө-

бол, куурартыр арбас мен" дээр (Шагаан-Арыгдан) Алевтина Доспан болгаш өскелер-даа.

Хенертен мөөрей дооступ турда, "Тожу чугаалап тур!" дээн таныш үн чаңыланы берди. Орукка ийи хонуп чорааш, ыраккы Тожудан чедип келген культура ажилдакчыларының хоочуну Мария Ломбуевна Очур-оолду шупту танып кагдывис. Тожуларны чыылганнар алгы-кышкы, шимээн-дааш-биле байыр чедирип уткудулар. Солун кежээ орай келген аалчыларның концерти-биле доозулду.

Дараазында хүн маргылдаалар уламчылаан. Холушак ойнакчыларлыг (үш эр, үш херээжен) хол бөмбүү сонургап көрдүвүс. Мөңгүн-Тайга биле Улуг-Хем ойнап тур. Оон мурнунда чылдарда культура ажилдакчыларының спартакиадазынга үш улаштыр чемпионнаан улуг-хемчилерниң командазынга удур Мөңгүн-Тайганың хоочун культура ажилдакчылары Ульяна Хертек, Айлаң Шөмбүл, Чойган Донгак олар төлөтти-биле туруштулар.

Сүт-Хөл командазында, ат-сураа Тывада билдингир апарган анык ыраажылар Шолбан Ондар, Роман Ондар ойнап тур. Сценага көрүп чаңчыкканывис ыраажыларны спорт шөлүнге ойнап турда көөрге, дыка солун-дур оо! Тыва оолдар дески салым-чаяанныг дээрзин олар база катап бадыткады.

Стол теннисинде база-ла чидиг демисел чоруп тур. Ак-Довурак хоорайның культура ордузунуң директору Чечеккей Салчаковна удурланыкчыларын чик-адак тиелеп турза-даа, шаандан бээр тенниске училищезиниң кожуунуң адын камгалап, стол теннисинге ойнап келген, Мөңгүн-Тайганың Ульяна Хер-

Борбак-оол Салчак; "Хову-Аксы-2005" мөөрейниң дээди шаңналының эдилекчизи – Сергей Хертек оларны чаңгыс кежээ хары угда дыңнаар аас-кежиктиг болдус. "Чаражын, бо оолдур көрөм, дендир-ле ырлаар оол чүве, арнын көрүп аар аас-кежиктиг улус-тур бис" – диип, аржаанчылар магадап көрүп ордулар.

Спартакиаданың эртип турарынга хамаарыштыр бодалдарын Улуг-Хем кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи К.Д. Натпий-оол мынчаар илеретти: — Коллегия хуралынга спартакиада дугайында чугаалажып турувуста, Нелля Сүге-Маадыровна Бай-Тайгаже чалаарга, чөпшээрэ-жип, оон саналын деткидивис. Дыка онза эртип тур, көрүп тур силер. Бодум хуумда шыдыраага чемпионнап кагдым. Шивилиг аржаанынга дыштанып алырга, оон артык онзадыр. Моон чүну эскерип болурул дээрге, барык шупту кожууннар четкилеп келдивис, оозун бодаарга, культура машина-техника-биле багай эвес хандыртыган-дыр. Культура ажилдакчылары улуг-аныяа чок ажилдап-даа билир, дыштанып-даа билир улус бис.

Шынап-ла, Кара-оол Донгаквичиниң ол чоргаарал сөстөрине канчап каттышпас боор. Бо спартакиадада Марк Оюн, Илья Мохов, Екатерина Байыроол, Ачиймаа Таргын, Мария Очур-оол, Валерий Ооржак дизе-ле, хоочуннар эмгежок.

Улуг-хемчилер орук ара чоруп ора, коллегазы Борбак-оол Салчактын чурту Кызыл-Дагга солун ужуражылганы эрттирип, халас концертин бараалгаткан. Ыраажының чаңгыс чер-чуртуугларынга изиг хан-биле хүндүлөдип хонгаш, даартазында Шивилигже айттанып турда, аржаанга баргаш өзөп чиир

Чаа-Хөл кожуунуң хааннар ордузу дег майгынарлыг турлаа – каас-чараш-даа, бай-шыырак-даа. Улуг-хемчилерниң "шериг хоорайжыгажы" база-ла хоомай эвес. Бай-тайгажылар мындыг улуг хемчег эрттирип турар хиреде, демей-ле шуптузунга четтигип турар эр хейлер болду. Оларның үүргенеден кадыын чаагайзынган (оригинал блюдо), чигир көргөн арылар дег, үглөп турдус. Арта-ла "сюрпризтиг" де! Аңаа таварышкан кижиниң чоруу чогуу, байыры диштилер. Ындыг-ла болзун ам!

Сүт-хөлчүлериң мөгелери девип, өвүржүлериң чечен-мерген иреси алгал-йөрээл-биле, Тес-Хем, Таңды ыры-шоору-биле уткуду. Бии-хемчилерниң казнаанда чыдар ызырар ыды безин "номчуттунар", аттыг угаанныг ыт чорду.

Мөңгүн-тайгажыларның "Меңгилерниң даңгыназын" көргөш, магадап ханмадывис. Оон "авазы" ында улусчу театрның режиссеру Чойганмаа Сарыг-ооловна Донгак. Аккыр-чараш шырайлыг (ужа чаа), кызыл чаактарлыг (помидор), чоон кара чаштыг (долганчык), узун чаштарлыг (чөреме), чавагаларлыг (каттар) кысты кыл чарашсынмас, чаагайзынмас боор! "Мөңгүн-Тайга бедик, ынчангаш мөңгүн-тайгажылар бурганга чоок чурттап чоруур болгаш онзагай чон" – деп, сайыт Зоя Байыровна оларны мактады.

Эң сөөлүндө эң бай Тожу чадырынга келдивис. Аа, богда ында чүну чок дээр! Эт, сүт үш янзы, балык эьди мырыңай каш янзы, кат, тоорук... Одаа безин тускай!

Шынап-ла, амыдыралы тайга-таскыл кезип чоруур, көшкүн ивижилер болганда, оларның одаанга, чадырынга чедер одаг каяа турар. Аңнап чоруурда, амыдыралда ылап-ла ыяк

кырында бадыткадылар.

Зоя Самдан оралакчылары-биле одаг бүрүзүн хынап кирип чорааш, чугула ажил-агыжы чугааны база кылып чорду. Ылаңгыя кожууннарда культура одагларының кышка белеткели, библиотекаларның байдалы, Наадымга концерт программаның шиллдези, бюджет айтыры болгаш документация, сметага хамаарыштыр сагындырылганы берип, дарый алдынга хемчеглер дугайында дыңнадырын чагыды. Түңнелинде килдиз эргелекчилерин чыып алгаш, чедер-чөпчөстөргө хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг чугааны база кылган. Бодум хуумда, культура ажилдакчылары сценага чугаа культуразын сагып, бот-тывынгыр артистерден бир баш ажыг болурун чедип алыры чугула дээрзин сагындырыксадым. Олардан чон өөренир болганда, ынчанмас аргажок.

Одаг хыналдазы доозулган соонда, эң-не сөөлү мөөрей – "аът" чарыжы арткан. Аңаа кожууннарның культура килдистериниң эргелекчилери киржир чүве-дир. Кижилерүзү тыва национал хевин каас-чараш кылдыр кеткен болур ужурлуг.

"Аът" чарыжының киржикчилерин кыйгыра берди. Шупту аяныг кылдыр кеттинип алган бо чыскаалыпкан турлар. "Аъттары кайда чүвөл ынчаш?" – деп, сонуургактар аажок маанан тур бис. "Аъттарны бээр эккеп хүлээдинер!" – деп команда үнгөн соонда, "аъттарны" үндүрүп келди. Хамык чыылган чон, киржикчилер ол "аъттарны" көргөш, чир-шоң дүжүп, "кара баарын кадыр" каттырышты. Картон баштыг шывык "аъттар" бооп-тур ийин! Улуг-хемчилерниң одаанга турувуста, Екате-

херээжен килдиз эргелекчилериниң аразындан Тес-Хемниң Урана Хомушку биле Тожунуң Аяс Байыр-Санаа оларның мунган "аъттары" кымга-даа четтирбейн халдып келди.

Кол организакчы – Бай-Тайга кожуун нитизи-биле спартакиадага эки белеткенген, аалчыларын, коллегаларын эки уткуп-үдээн. Ол дээрге килдиз эргелекчизи Н.С.-М. Күдеректиң, кожуунуң спорткомитетиниң даргазы В.М. Баавылдың болгаш өске-даа оргкомитет кежигүннериниң кызымаккай ажылының ачызы-дыр.

Ам тилекчилерни сонуургадып көрей. "Семиспей-чарашпай-2005" – Мария Очур-оол (Тожу); шашки – Айлаң Шөмбүл (Мөңгүн-Тайга); шыдыраа – Кара-оол Натпий-оол (Улуг-Хем); "аът" чарыжы – Урана Хомушку (Тес-Хем) биле Аяс Байыр-Санаа (Тожу); мини-футбол – Сүт-Хөл; волейбол – Сүт-Хөл; стол тенниси – Ульяна Хертек (Мөңгүн-Тайга) биле Вадим Иргит (Ак-Довурак); хүреш – Мерген Монгуш (Бай-Тайга).

Команда аайы-биле эң хөй баллды алган Сүт-Хөл кожуун тилекчи болгаш чонар-даштан сиилбип кылган (мастер Владимир Шөмбүлович Салчак. Бай-Тайга, Кызыл-Даг) шилчип чоруур кубокту чаалап алган болгаш музыкалыг төп-биле шаңнаткан.

Ийиги черни Таңды кожуун алгаш, өңнүг телевизор-биле шаңнаткан. Үшкү черни алган Өвүр кожуун диплом болгаш үш мун рубль-биле шаңнаткан.

Республиканың культура ажилдакчылары, шынап-ла, ажилдап-даа билир, дыштанып-даа билир, эр-хейлер-дир! Келир спартакиадага ужурашкыже!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ, "Шынның" корр.

Республика Хүнүнүн болгаш "Наадым - 2005"-тиң байырлаашкынынга тураскааткан хемчеглер чорудулгазының ПРОГРАММАЗЫ

- 2005 чылдын август 8 - 12**
- 9.00-18.00 шак** - Тыва Республиканың шыдыраа фестивалы.
Эртер чери: национал парк.
- 14.00 шак** - Национал музейниң фондуларындан делгелгениң ажыдышкыны.
Эртер чери: национал музейниң ТАР залы.
- 8.00 шак** - Республика Хүнүнүн болгаш "Наадым - 2005"-тиң байырлаашкынынга тураскааткан байырлыг хемчеглер киржикчилериниң келири.
- 10.00** - Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң президиумунун 2005 чылдын июнь 17-де Элиста хоорайга хүлээп алганы шиитпирлерин боттандыраарының талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның калбак хуралы.
Эртер чери: Улусчу чогаадылга бажыны.
- 12.00-14.00 шак** - Хакасияның, Красноярск крайның, Иркутск болгаш Кемерово областарының шыырак терге мункуларының киржилгези-биле долгандырылгыг тергелиг чарыш.
Эртер чери: Ленин, Чүлдүм, Тыва эки турачылар кудумчулары.
- 16.00-18.00 шак** - Аът чарыжының болгаш аъттың база аът мункузузунуң эң эки дерилгезиниң көрүлде-конкурузунуң киржикчилериниң парады.
Эртер чери: Тос-Булак.
- 18.00 шак** - Республика Хүнүнге болгаш "Наадым-2005"-ке тураскааткан байырлыг кезээ. Көскү хөй-ниитичи ажылдакчыларны болгаш мурнакчыларны Күрүне база Чазак шаңналдары-биле шаңнаары.
- 20.00 шак** - Уран чүүл мастерлериниң концерти.

- Эртер чери:* В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры.
- 2005 чылдын август 13**
- 9.00 шак** - Аъш-чем барааннарының болгаш көдээ ажыл-агый продуктуларының ярмарказы.
Эртер чери: Тыва эки турачылар кудумчузу.
- 9.00 - 15.00 шак** - Аът чарыжы.
Эртер чери: Тос-Булак.
- 10.00 шак** - Өглер хоорайжыгажының ажыдышкыны.
Эртер чери: Тос-Булак.
- 12.00 шак** - "Тыва - бистиң өргээвис" деп республика конкурсузунуң тиилекчилериниң болгаш национал диаспораларның байырлыг концерти.
Эртер чери: Арат шөлү.
- 12.30 шак** - "Наадым-2005"-тиң эң өөн тодарадыр көрүлде-конкурс.
Эртер чери: Тос-Булак.
- 13.00 шак** - Элээди оолдар аразынга тыва хүрешке Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаа.
Эртер чери: Тываның 5 чылы аттыг стадион.
- 17.00 шак** - Бот-тывынгыр артистерниң киржилгези-биле байырлыг концерт.
Эртер чери: Тос-Булак.
- 2005 чылдын август 14**
- 9.00 шак** - Чедер - Кызыл аразынга кросс-марафон.
Финиш: Арат шөлү.
- 10.00 шак** - "2005 чылдың эң эки өө" конкурсту түнээри.
Эртер чери: Тос-Булак.
- 13.00 шак** - Тыва хүрешке республиканың бирги чери дээш маргылдаа.
Эртер чери: "Хүреш" стадиону.
- 18.00 шак** - "Даңгына-2005" конкурс.
Эртер чери: В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры.
- 19.00 шак** - Аныяктарга дискотека.
Эртер чери: Тываның 5 чылы аттыг стадион.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Театр уран чүүлүнүн адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

"Тыва Республиканың алдарлыг артизи" хүндүлүг атты Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи **Луиза Сентябрьовна МОРТАЙ-ООЛГА** тыпсыр.

Культура адырынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

"Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Барыын-Хемчик кожуунунуң культуразының хоочуну **Чойган-маа Өвей-ооловна КӨГЕЛГЕ** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тес-Хем кожуунунуң "Чодураа"

Тыва Республиканың Чазак Даргазы **Ш.ООРЖАК.**

Кызыл хоорай, 2005 ч. август 10, №199.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң честевис **Анатолий Начын-оолович ДУЛУШТУҢ** август 11-де төрүттүнген хүнү. Ол Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыраа-Бажы суурда чурттап чоруур. Честевис дээди эртемниг төөгү башкызы. Кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының депутадынга үш удаа сонгудуп база Төлээлекчилер хуралын ийи удаа удуртуп келген. Ажылынга бердинген, харысалгалыг, коңуч биче сеткилдиг кижиге. Үш чаптанчыг оолдун эргим, ынак ачазы.

Хүндүлүг честевиске ооң төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис.

Чуржулары Уран, Урана.

Тере-Хөл кожуунунуң чагыргагы болгаш чону Тере-Хөл кожуунунуң үндезилекчизи, удуртулга ажылынга хөй чылдарда ажылдап чораан Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы

Сергей Григорьевич ЧИГЖИТИҢ

үр үеде арааш, мөчээни-биле холбаштыр ооң ажы-төлүнге, дөргүл-терелдеринге ханы кажыдылды илередип тур.

Республика Хүнүнге, Наадымга уткуштур

Кем-херек үүлгедирин болдурбас

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы удавас болур Республика Хүнүнүн болгаш «Наадым-2005»-тиң байырлалынга белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Тываның иштики херектер органнарының бүгү хуу составы август 1-ден 20-ге чедир күштелдирген чурум езугаар бодунуң албанын эрттирер. Республиканың чурттакчылыг суур бүрүзүңге хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынче, айыыл чок чорукту болдурбазынче, корум-чурум үрекчилерин болгаш кем-херек үүлгедикчилерин илередиринче угланган дүрген профилактиктиг хемчеглерни ап чорудар.

Кызылга спорт болгаш культура-массалыг хемчеглер болур, аңаа хөй кижиге чыгыр черлерни хынамчалыг хынап көөр.

Кызылчыларны, хоорайның аалчыларын байырлал хүннеринде, байырлалдың хемчеглери болуп турар үеде бодунуң эт-хөреңгизин камгалаар талазы-биле

кончуг оваарымчалыг, кичээнгейлиг болурун республиканың Иштики херектер яамызының парлалга албаны дилеп тур. Милицияның хөй чылдарда чыгдынган дуржулгазындан алгаш көөрге, кажан спорт, культура болгаш өске-даа массалыг хемчеглер чоруп турар үеде хамаатыларның хуу өнчүзүңге удур кем-херек үүлгедикчилерини бо-ла болу бээр. Ол болза, үптээшкин, дээрбедээшкин, бажын, карман оору, эзирик кижилерниң кижилерже халдап, кадыыңга хора чедирери болгаш өске-даа кем-херек үүлгедикчилерини-нери-дир.

Бир эвес силерге удур кандыг-бир кем-херек үүлгедикчилерини болу берзе, "02", "3-48-11", "3-47-92" телефоннарже долгааш, азы силерниң чогунарда

турар шагдаа ажылдакчызынга дүрген дыңнадырынарны дилеп тур бис.

Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң "Восточный" болгаш "Западный" иштики херектер килдистерин август 3-тен эгелеп кызырып каапканын ТР-ниң Иштики херектер яамызының парлалга албаны хамаатыларга дыңнадып тур. Оларның орунда милицияның девискээр пунктуларын тургускан, ында милицияның участок шагдаалары ажылдап турар, телефоннарының дугаарлары хевээр арткан. Телефоннарының дугаарлары "Востокта" - 3-68-11, "Западында" - 5-44-02. Хереглээн кижилер бо телефоннарже долга болур.

Бир эвес кем-херек үүлгедикчилерини болу берзе, азы силерге дуза хереглетинзе, "02", 3-47-92 телефоннарже долгаарын сүмелээр-дир бис. Милицияның участок шагдааларыңга хамааржыр кем-херек үүлгедикчилерини болу берзе, милицияның девискээр пунктуларынче долгаар. Телефоннарының дугаарын үстүнде айтыпкан.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Бо чылдың август 1-ден 7-ге чедир республикага 142 кем-херек үүлгедикчилерини бүрүткеттинген, ооң 76-зын изии-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 2 өлүрүшкүн, 16 кижиниң кадыыңга өжөгээр аар хора чедирген, 4 күштээшкин, 5 дээрбечи чорук, 19 үптээшкин, 50 оорлаашкын болган. Спирт холумагыт 168,5 литр суук чүлдү хавырган. Оруктарга транспорттун 6 озал-ондаа болган, аңаа 3 кижиге амы-тындындан чарылган, 9 кижиге амы-бүрү кемдээшкиннерин алган. Кудумчуларга болгаш хөй-ниитиниң черлеринге эзирик чораан 1404 кижини туткан, оларның 545-ин эзириктер сергедир черлерже чоруткан. Биче хулиган чорукту кылганы дээш 201 кижини туткан. Ниитизи-биле административтиг хемчеглерге 746

кижини онааштырган.

Кызыл. Август 4-те Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда чурттап турар үшкү бөлүктүн инвалидин таныттынмас кижилер кичир келгеш, ооң хууда хевин күш-биле былаап алгаш чоруй барганын милицияның дежурный кезээнге дыңнаткан. Шагдаа ажылдакчылары кончуг дүрген хемчег алганы-биле каразыттырган кижилер туттурган. Оларны хынап көөрге, бо чылдың июль 26-да хосталга казаан черден хосталып үнген кижилер болган. Бо ийи хамаатыга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 161 чүүлүнүн 2 кезээ-биле кеземче херезин оттурган. Когараан кижиге хевин эгидип берген.

Бай-Тайга кожуун. Кожуунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары дүрген-истелге хемчеглерин Кызыл-Дагга чорудуп тургаш, 2005 чылдың июль 29-та 36 харлыг Кызыл-Даггың чурттакчызы Хемчик суурнуң чурттакчызының 34 баш шээр малын оорлаанын илереткен. Каразыттырган кижини тут-

кан, өчүүн берип эгелээн. 17 баш шээр малды эезинге эгиткен, артканы садып четтигипкен болган. Истелгени кожуунуң иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Кызыл. Август 7-де пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң бажынының чанынга 19 харлыг Кызыл хоорайның чурттакчызы найысылалдың иштики херектер эргелелиниң шагдаалары көрүп турда, черже наркотиктиг бүдүмел - 39,077 грамм гашишти октаптарга, тудуп алган. Бо хамаатыга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 228 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херезин оттурган.

Август 7-де Кызылдың Улуг-Хем биле Күрседи кудумчуларының белдинге Чаа-Хөл суур чурттуг 21 харлыг хамаатыны тудуп алган. Ооң ап чораан чүүлдерин хынап көөрге, 5,534 грамм гашиш бар болган. РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 228 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херезин оттурган.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор - 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары - 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия - 1-17-91. КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг юстициясы - 1-18-10, культура, өөредитпе - 1-03-88, чагаа - 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр кидистери - 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7539. Чагыг 88.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЬЫБЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН - 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «ШЫН» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Хере-челдиз дугаары - ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күржөмгединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинзон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харышпаар.